

परिच्छेद-एक

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “अमर त्यागीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” रहेको छ ।

१.२ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौँ पत्रको आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको निम्ति तयार पारिएको हो ।

१.३ समस्याकथन

अमर त्यागी नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय योगदान दिने व्यक्ति हुन् । विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्य सिर्जना गर्ने त्यागीले २०४० साल चैत्र ४ गते गोरखापत्रमा ‘गोठाला-गोठाल्नी’ नामक कविता प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । थुप्रै फुटकर रचनाका अतिरिक्त उनका हालसम्म बाँसुरीमा आँसुका गीत (२०५७), अक्षरहरूको देश (२०५८), अनुभूतिको जुलुस (२०६०) र अभियुक्त ईश्वर (२०६२) गरी चारवटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।

यी कृतिहरूका अतिरिक्त फुटकर रचनाहरू सूत्रकथा, सूत्रनिबन्ध, सूत्रकविता आदि विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइसक्दा पनि उनका बारेमा हालसम्म सामान्य चर्चा-परिचर्चाबाहेक विस्तृत रूपमा अध्ययन गरेको देखिदैन । तसर्थ अमर त्यागीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन मूल समस्या रहेको यस शोधपत्रमा निम्न लिखित समस्याहरूसँग सम्बन्धित रहेका छन् -

- (क) अमर त्यागीको जीवनी के-कस्तो छ ?
- (ख) अमर त्यागीको समग्र व्यक्तित्व के-कस्तो छ ?
- (ग) अमर त्यागीका प्रमुख साहित्यिक कृतिहरू के-कस्ता छन् ?
- (घ) अमर त्यागीले नेपाली साहित्यमा के-कस्तो योगदान दिएका छन् ?

१.४ शोधको उद्देश्य

२०४० सालदेखि नेपाली साहित्यमा निरन्तर रूपमा लागेका अमर त्यागीका चारवटा पुस्तकाकार कृतिहरू र प्रशस्त फुटकर रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । उनले आफूलाई साहित्यको विविध विधामा सरिक गराउँदै सूत्रकविताको प्रवर्तकको रूपमा स्थापित गरिसकेका छन् । नेपाली साहित्यको विस्तारमा योगदान गर्ने अमर त्यागीको बारेमा अध्ययन गरिने प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्यहरू निम्न लिखित रहेका छन् -

- (क) अमर त्यागीको जीवनीलाई केलाउनु ।
- (ख) अमर त्यागीको व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षहरू केलाउनु ।
- (ग) अमर त्यागीका प्रमुख साहित्यिक कृतिहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्नु ।
- (घ) अमर त्यागीले नेपाली साहित्यमा प्रवेशपछि दिएको उनको साहित्यिक योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.५ पूर्वकार्यको विवरण

अमर त्यागी र उनका कृतिहरूका बारेमा कतिपय लेखक, समालोचक समीक्षकहरूले सामान्य चर्चा-परिचर्चा गरेको पाइए पनि यस सम्बन्धमा समग्र अध्ययन भएको छैन । उनका बारेमा गरिएका यस अधिका चर्चा-परिचर्चाहरूको कालक्रमिक रूपमा विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी ले बाँसुरीमा आँसुको गीत को पृष्ठावरण (२०५७) मा त्यागीका गजलहरूमा युगबोध एवम् अनुभूतिनव्यता प्रतिविम्बित भएको कुरा उल्लेख गर्दै साधनाको सातत्व रहेमा यिनी आफ्नो पुस्ताका अब्बल दर्जाका गजलकार हुनेछन् भनेका छन् ।

रमेश गोर्खालीले बाँसुरीमा आँसुको गीत को पृष्ठावरण (२०५७) मा नै अमर त्यागी समाज देश र विश्वस्थितिलाई निजात्मक अन्तर्चक्षुले प्रस्तुत गर्न प्रतिबद्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

अनमोल मणिले साप्ताहिक खबर पत्रिका (२०५८ ज्येष्ठ ९, पृष्ठ ९) मा 'धून र आँसुको मिश्रण' शीर्षकमा उनको बाँसुरीमा आँसुको गीत गजलसङ्ग्रहको समीक्षा गर्दै त्यसमा पाइने रस, भाव, संरचना, विम्ब आदिको चर्चा उल्लेख गरेका छन् ।

नरेन्द्र घिमिरेले साप्ताहिक खबर कागज (२०५८ असार ७, पृष्ठ ६) मा 'बाँसुरीले फुक्ने आँसुका गीतहरू' नामक लेखमा त्यागीका गजलमा पाइने भाव लय, संरचना आदिको बारेमा चर्चा उल्लेख गरेका छन् ।

सुजित कुमार अर्यालले प्रतीक दैनिक (२०५८ कार्तिक २५, पृष्ठ ६) मा 'बाँसुरीमा आँसुको गीत गाउँने अमर त्यागी' शीर्षकमा उनका गजलहरूको चर्चा गर्दै सामाजिक सुधारको अपेक्षा गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कार्तिकेय घिमिरेले रचना पत्रिका (२०५९ कार्तिक-मङ्सिर पूर्णाङ्क ७२) मा समाजका यथार्थ कुरालाई अभिव्यक्त गर्ने गजलकार भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले मधुपर्क (२०५९ साउन, ३५, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ३९८) मा 'विविध विषयवस्तु र नवीन प्रयोगको अनुभव' शीर्षक लेखमा युगबोध र जीवनबोध उनका गजलको प्रमुख विशेषता भएको कुराको उल्लेख गरेका छन् ।

वीरेन्द्र शाहले स्पेसटाइम दैनिक (२०५९ बैशाख २८, शनिवार) मा 'अक्षरहरूको देश' शीर्षक लेखमा त्यागीको कवितासङ्ग्रह अक्षरहरूको देशमा रहेका प्रत्येक कविताका विषय गम्भीर, भाव सामयिक र प्रस्तुति कलापूर्ण रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

खिमानन्द पोखरेलले दिव्यदर्शन साप्ताहिक (२०५९ जेष्ठ ११ शनिवार) को 'कवितामा सम्भावना त्यागीको' शीर्षक पुस्तक समीक्षामा अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहको चर्चा गर्दै विम्बात्मक र प्रतीकात्मक शैली उनको प्रमुख विशेषता भएको उल्लेख गरेका छन् ।

चन्द्रकिशोरले देशान्तर साप्ताहिक (२०५९ जेष्ठ १२, आइतबार) मा 'अक्षरहरूको सार्वभौमताको गायन' शीर्षकको लेखमा त्यागीको अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा भएका कवितामा कला, भाव र दर्शनको उच्च समन्वय रहेको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

जुनु क्षेत्रीले अन्नपूर्ण पोष्ट (२०५९ जेष्ठ १२, पृ.६) मा अक्षरहरूको देश शीर्षक लेखमा त्यागीको अक्षरहरूको देश कृतिभिन्न समसामयिक विचारका प्रस्तुतिहरू रहेका कुरा उल्लेख गरेकी छन् ।

नवराज रिजालले प्रकाश साप्ताहिक (२०५९ जेष्ठ १२, आइतबार, पृ.४) मा 'एउटा यात्रा अक्षरहरूको देशभित्र' शीर्षकको लेखमा कवि त्यागी मानवतावादी कवि भएकाले सबै किसिमको

हिंसा आतङ्क, अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनको विरोध गर्दछन् भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् ।

शोभाकर पराजुलीले **अङ्कुश** (२०५९ साउन १३) मा 'अनौपचारिक आनन्द अमर दम्पति र आशो ध्यानकेन्द्र' शीर्षकमा अमर त्यागीको कविताहरू र गजलहरू मानवमनलाई आनन्दित पार्ने भएको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

सञ्जय शाहले **अङ्कुश दैनिक** (२०५९ कार्तिक ४) मा 'अक्षरहरूको देशमा मान्छेका आकृतिहरू' शीर्षकको समीक्षा लेखमा बाराका युवा पुस्ताका प्रतिनिधि कवि, गजलकार, एवम् समालोचक अमर त्यागी मूलतः यथार्थवादी धाराका एक सशक्त हस्ताक्षर हुन भनी उल्लेख गरेका छन् ।

पृथ्वीराज पाण्डेले **प्रतिक दैनिक** (२०५९ माघ ४, शनिबार) मा 'अक्षरहरूको देश एक अध्ययन' शीर्षकको कृति विवेचनामा अमर त्यागीले गद्य लय र अनुष्टुप छन्दमा कविता लेखेको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

श्रीओम रोदनले **मधुपर्क** (वर्ष ३५, अङ्क-५, पूर्णाङ्क ४००, २०५९) मा 'राष्ट्र बोलको कविता' शीर्षकको लेखमा कवि त्यागीले देशमाथि भइरहेको अन्याय र अत्याचारको विरोध गरेर स्वतन्त्रता र समानताको वकालत गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

रामप्रसाद शाहले **जनमत पत्रिका** (२०५९ पुस, पूर्णाङ्क ८८, पृ.१०) मा अमर त्यागीको 'अक्षरहरूको देशभित्र रमाउँदा' शीर्षकको समीक्षामा **अक्षरहरूको देश** प्रगतिशील चिन्तन पद्धति र राष्ट्रवादको मूल कडी भएको चर्चा गरेका छन् ।

सुरेश वाग्लेले **सागर** (२०५९ माघ-चैत्र, वर्ष-७, अङ्क-३, पूर्णाङ्क २४) मा 'अक्षरहरूको देशमा सचेत अक्षरहरू' शीर्षकको कृति परिक्रमामा **अक्षरहरूको देश** कवितासङ्ग्रहभित्र राष्ट्रबोध समयबोध र आत्मबोधको सिङ्गो क्षितिज रहेको चर्चा गरेका छन् ।

चन्द्रकिशोरले **अङ्कुश** (२०६० साउन ६) मा 'गजल गुँडको अमर त्यागी र भक्तिकँदो मान्छेको गुँड' शीर्षकको लेखमा अमर त्यागी समकालीन परिवेशलाई तीखो स्वरमा समाजलाई सम्बोधन गर्ने गजल फाँटका सशक्त हस्ताक्षर हुन् भनी चर्चा गरेका छन् ।

गोपाल पौडेलले **गोरखापत्र** (२०६० कार्तिक २२, शनिवार, पृ.६) मा 'अक्षरहरूको देश' कविता सङ्ग्रहका कवितामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष पाराले बिम्ब, प्रतीक, मिथकको सहाराले कवितामा कलात्मकता एवम् पृथकता भेटिएको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमीले' **अङ्कुश** (२०६० मङ्सिर-६, शनिवार) मा 'अक्षरहरूका देशमा विचरण गर्दा' शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा कवि त्यागी सशक्त र सफल कवि भएको र 'अक्षरहरूको देश' पठनीय कवितासङ्ग्रहको रूपमा पाठकसामु रहेको कुराको चर्चा गरेका छन् ।

दाहाल यज्ञनिधिले **नेपाल समाचारपत्र** (२०६० चैत्र-५) मा 'जुनुको भमर त्यागी अमर' शीर्षकको लेखमा अमर त्यागीको गजलकारिताको चर्चा गरेको पाइन्छ ।

रमेशमोहन अधिकारीले **रचना मासिक** (२०६१ पूर्णाङ्क ९०) मा 'बाँसुरीमा आँसुको गीत सुन्न खोज्दा' शीर्षकको लेखमा त्यागीका जगलहरू सम्पूर्ण नेपाली साहित्यकै सन्दर्भमा नभए पनि गजल साहित्यको सन्दर्भमा भने कोसे ढुङ्गाको रूपमा बाँचिरहनेछन् भनेर चर्चा गरेका छन् ।

सचिता लोहनीले 'बारा जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र कविता कृतिको अध्ययन' (अ.प्र.शोधपत्र त्रि.वि.कीर्तिपुर २०६१,पृ.८९) मा 'अमर त्यागीको कविता कृतिको अध्ययन' शीर्षक अन्तर्गत उनका कविताको सङ्क्षिप्त चर्चा गरेकी छन् ।

शीतल गिरीले **जनमत मासिक** (२०६२ पूर्णाङ्क १०८) मा 'साङ्गीतिकता र लयवद्धताको कसीमा बाँसुरीमा आँसुको गीत' नामक लेखमा त्यागीका गजलहरू सैद्धान्तिक मान्यतामा लेखिएको र खोट लगाउने ठाउँ नभएको चर्चा गरेका छन् ।

सचिता लोहनीले **जनहित ज्योति** (२०६३, पूर्णाङ्क ४) का 'मायाको मोहनी गजलको विश्लेषण' नामक समीक्षात्मक लेखमा शृङ्गारिकतालाई लिएर नायिकाको नख, शिख वर्णन गर्ने र त्यसमा तन्मय भएर विलाउने गजलको प्रवृत्तिमा गजलकार पूर्ण सफल देखिएको कुरा चर्चा गरेकी छन् ।

गोर्खे साइँलोले **चितवन पोष्ट** (२०६३ असोज २८) को 'अभियुक्त ईश्वरलाई पाठ गर्दा' शीर्षकको लेखमा त्यागीलाई नेपाली वाङ्मयको क्षितिजमा थपिएको एउटा तारा र उनको ताड्कासङ्ग्रह उत्तम अनि सङ्ग्रहित योग्य भएको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

विमल भौकाजीले **मधुपर्क** (२०६३ फागुन, वर्ष २९, अङ्क-१०, पूर्णाङ्क ४५३,) को 'पाठकका लागि नयाँ स्वाद' शीर्षकको लेखमा पाठकहरूले मार्मिक विषयवस्तु, संवेदनशीलता,

प्रतीकात्मकता, शैलीगत विशेषता पाठकहरूले भरपुर उपयोग गर्न पाउँछन् भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् ।

माधव काफ्लेले रचना (२०६३ कार्तिक-मङ्सिर, वर्ष ४६, पूर्णाङ्क ९०, पृ.७५) को 'अनुभूतिको जुलुस एक अध्ययन' शीर्षकको लेखमा त्यागीले आफ्नो सूत्रकवितामा उत्तर आधुनिक संरचनालाई जीवन्त पाराले प्रयोग गरेको चर्चा गरेका छन् ।

रामप्रसाद पाण्डेले 'नारायणी अञ्चलका प्रमुख गजलकार र प्रतिनिधि गजल कृतिको अध्ययन' शीर्षक (अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि.वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर २०६३, पृ.५५) मा नारायणी अञ्चलमा त्यागीको सक्रिय सहभागितालाई देखाउँदै उनको गजल विषयगत मान्यताको उल्लेख गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले अभियुक्त ईश्वरको भूमिकामा 'त्यागीका ताड्कामा सञ्चेतनाका स्वर' शीर्षकमा उनको ताड्का लेखनको उद्देश्य समाज सुधारको भावना दिनु रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

रामकुमार पाण्डेले अभियुक्त ईश्वरको भूमिकामा 'सफलताको प्रेमाञ्जली शुभकामना' शीर्षकमा त्यागीको ताड्कामा प्रकृति प्रेम र विकृतिको चित्रण भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

चेतनाथ धमलाले 'अभियुक्त ईश्वरको स्वभाव र स्वरूप' शीर्षकको लेखमा प्राविधिक संरचना र काव्यिक प्रभावलाई ताड्काकार अमर त्यागीले अभियुक्त ईश्वरमा उतारेर आफ्नै नयाँ क्षितिजलाई सुशोभित पारेको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

चेतनाथ धमलाले नेपाली ताड्का सिद्धान्त र सिर्जना नामक कृतिमा उनी ५० को दशकदेखि निकै सक्रिय भई प्रतीकात्मक अर्थ र शैलीलाई गम्भीरतापूर्वक अङ्कित गरेर ताड्का लेखेको कुरा चर्चा गरेका छन् ।

१.६ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

लगभग तीन दशक जति साहित्यिक यात्रा पार गरिसकेका अमर त्यागीले विभिन्न विधाका साहित्यिक कृतिहरूको रचना गरी नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यति हुँदा-हुँदै पनि उनका बारेमा विस्तृत र व्यापक अनुसन्धान नगरिएकोले सर्वप्रथम सुव्यवस्थित ढङ्गले गरिएको प्रस्तुत अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

साहित्यकार अमर त्यागीको जीवनी, व्यक्तित्व र उनका विभिन्न कृतिहरूका बारेमा जिज्ञासा राख्ने सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका लागि प्रस्तुत शोधपत्र निकै महत्त्वपूर्ण र उपयोगी रहेको छ ।

१.७ अध्ययनको सीमाङ्कन

अमर त्यागी विशेषत कवि र गजलकार हुन् । यस शोध कार्यमा उनको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन, वि.स. २०४० देखि २०६५ साल सम्मका प्रकाशित कृतिहरूमा रहेका फुटकर रचनाको अध्ययन गरिएको छ तर साहित्येतर लेख अप्रकाशित लेख रचनाको अध्ययन गरिएको छैन । कुनै विधा विशेषमा केन्द्रित नहुँदा नहुँदै पनि उनको प्रमुख विधा गजल र कविता भएकाले त्यसको चाहिँ केही बढी चर्चा गरिएको छ । अप्रकाशित वा प्रकाशोन्मुख कृति र साहित्येतर लेखको अध्ययन नगरिनु नै प्रस्तुत शोधको सीमा रहेको छ ।

१.८ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रको लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन मूलतः प्रत्यक्ष विधि र द्वितीय पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको आधारमा सम्बद्ध पुस्तक पत्रिकाको अध्ययन गरी गरिएको छ । शोध नायक जीवितै भएको हुँदा उनीसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरिएको छ । साथै उनका आफन्त नातेदारहरूसँग सोधपुछ गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसै क्रममा आवश्यकता अनुसार सम्बद्ध क्षेत्रका विद्वान, प्राध्यापक एवम् समालोचकहरूसँग पनि आवश्यक जानकारी लिइएको छ । यस क्रममा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.९ सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

शोधविधिको समुचित उपस्थितिमा शोधकार्य व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्न सकिने तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी प्रस्तुत शोधपत्र लेखनको लागि वर्णनात्मक शोधविधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्न लिखित पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रको परिच्छेद विभाजनका मुख्य शीर्षकहरू निम्नानुसर रहेका छन् -

पहिलो परिच्छेद	: शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद	: अमर त्यागीको जीवनी
तेस्रो परिच्छेद	: अमर त्यागीको व्यक्तित्व
चौथो परिच्छेद	: अमर त्यागीका कृतिहरूको विवेचना
पाचौँ परिच्छेद	: शोधनिष्कर्ष
परिशिष्ट	
सन्दर्भसामग्रीसूची	

परिच्छेद-दुई

अमर त्यागीको जीवनीको अध्ययन

२.१ जीवनी

मानव जीवनमा जन्मपश्चात् नमरुन्जेलसम्म अनेकौं किसिमका घटना घट्ने गर्दछन् । यसरी मानिसको जन्मपछि जीवनमा घटित विभिन्न घटनाहरू र उसले गरेका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूको क्रमबद्ध प्रस्तुतिलाई नै जीवनी भनिन्छ । कसैद्वारा लिखित व्यक्तिको जीवन कथा जीवनी हो ।^१ व्यक्तिका व्यक्तिगत जीवनीका आन्तरिक र बाह्य चरित्रको सरल, सहज ढङ्गले चित्रण गर्नु नै जीवनीको मुख्य तात्पर्य हो ।^२ यसरी जीवनी भनेको कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनको विस्तारित प्रस्तुति हो । कुनै पनि व्यक्तिको जीवनीले त्यसको बारेमा जान्न इच्छुक सम्पूर्ण व्यक्तिलाई बलियो आधार बन्दछ । व्यक्तिका जीवनको आन्तरिक र बाह्य दुवै चरित्रको यथार्थ चित्रण गर्नु नै जीवनीको उद्देश्य हो ।^३ कसैको जीवन सम्बन्धी इतिवृत्त जीवनी हो ।^४ अतः कसैको जीवनी सम्बन्धी यथार्थ तथ्यमा आधारित भएर लेखिएको प्रस्तुतिलाई जीवनी भनिन्छ । जीवनीका माध्यमबाट कुनै पनि चरित्र नायकको सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूलाई प्रस्तुति गरिन्छ । यस अध्ययनमा साहित्यकार अमर त्यागीको आन्तरिक र बाह्य जीवनीको सम्पूर्ण पक्ष एवम् आरोह अवरोहहरूलाई यथासम्भव केलाएर प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ जन्म र जन्मस्थान

अमर त्यागीको जन्म २०२५ साल भाद्र कृष्णाष्टमीको दिन सगरमाथा अञ्चल, ओखलढुङ्गा जिल्ला, यसम गा.वि.स. वडा नं. ९, मझुवामा भएको थियो ।^५ पञ्चवीर श्रेष्ठका माहिलो छोरो रणबहादुर श्रेष्ठ र लक्ष्मी श्रेष्ठको जेष्ठ सुपुत्रका रूपमा अमर त्यागी जन्मिएका थिए । रणबहादुर श्रेष्ठको विवाह भएको पाँच वर्षपश्चात् जन्मिएका अमर त्यागीको जन्मपछि परिवारमा खुसीको वातावरण छाएको थियो । रणबहादुर श्रेष्ठले आफ्नो पुत्र जन्म भएको शुभ उपलक्ष्यमा धूमधामसँग हर्षोल्लास मनाएका थिए ।^६ अमर त्यागीका पिता रणबहादुर श्रेष्ठ सामान्य लेखपढ गर्न सक्थे । धार्मिक सरलता र नैतिकताका धनी मानिने रणबहादुर श्रेष्ठ आइमाईहरूको पारिवारिक भगडाले गर्दा बाबुसँग अलग्गै भएर बसोबास गरेका थिए । पशुपालन

^१ ए.एस हर्न वे. एक्सफोर्ड एडभान्स लनर्स डिक्सनेरी छैटौं संस्करण (अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, २०००), पृष्ठ ४७५ ।

^२ रामजी भट्टराई, बाबुराम घिमिरेको व्यक्तित्व र कृतित्व, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अ.प्र.२०६२), पृ.७ ।

^३ मोतीराज ज्ञवाली, साहित्यकार विजय सागरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, स्नाकोत्तर शोधपत्र ।

(अ.प्र.२०६४) पृ.९

^४ बालकृष्ण पोखरेल र अन्य (सम्पा.) नेपाली बृहत शब्दकोश, काठमाण्डौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६०, पृ.४७५ ।

^५ शोधनायकबाट २०६४ साउनमा शोधार्थीलाई दिएको जानकारी ।

^६ ऐजन ।

र खेतीपाती मुख्य व्यवसाय रहेको उनको परिवारमा छुट्टिएपछि एकहल गोरु, एउटा लैनो र एउटा बकेर्नो भैंसी र चार रोपनीजति पहाडको जग्गा अंशमा परेको थियो।^९

तत्कालीन समयमा अत्यन्त दुर्गम मानिने ओखलढुङ्गाको यसमा गा.मा विशेष गरेर आलु, जौ र गहुँको खेती गरिन्थ्यो। यसमा गा. दुर्गम क्षेत्रमा पर्ने अनकन्टार लेक हो। जाडोले केही कष्ट दिए तापनि प्राकृतिक दृष्टिले अत्यन्तै राम्रो पनि मानिन्छ। हिमालमा चाँदी जस्तो हिउँ देख्न पाइने, पशुपन्छीहरूको अनुपम स्वर सुन्न सकिने, छहरा छाङ्गाहरूको कलकल आवाजले गर्दा प्राकृतिक सौन्दर्यको अनुपम स्थल ओखलढुङ्गा नै उनको जन्मस्थल रहेको छ।

२.३ पारिवारिक पुख्यौली

अमर त्यागीका पुर्खाहरू पहिल्याउने क्रममा काठमाडौँका मल्ल राजाहरूको राजनीतिक क्रियाकलाप जोडिन आउँछ। मल्लकालमा काठमाडौँ उपत्यकालाई तत्कालीन राजा यक्ष मल्लले आफ्ना तीन भाइ छोराहरूलाई अंशवण्डा गरी राज्य बनाएपछि भक्तपुर पनि छुट्टै राज्यको रूपमा स्थापित भयो। काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुर छुट्टाछुट्टै स्वतन्त्र राज्यको रूपमा सञ्चालन भए। मल्लकाल काष्ठकला र वास्तुकलाको दृष्टिले निकै विस्तार भएको पाइन्छ। भक्तपुरका अन्तिम मल्ल राजा रणजित मल्ल हुन्। राजा रणजित मल्लका सन्तानखलकका युद्धजित मल्ल राणा राजदरबारका कर्मचारी भएर काम गर्दथे। दरबारमा कार्यरत हुँदाहुँदै युद्धजित मल्लको राणा परिवारकै एक कन्यासँग प्रेमसम्बन्ध स्थापित हुन पुग्यो।

उनीहरूको प्रेममा तत्कालीन समाज एवम् शासन व्यवस्था बाधक थियो। सामाजिक रूपले वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित हुने सम्भावना नभएपछि उनीहरूले भागेर चारभञ्ज्याङ काटी विदेसिने विचार गरे तर राणाहरूबाट समातिने डरले उनीहरू मध्यरातमा दरबारबाट सुटुक्क भागेर रातभरि हिडेर उपत्यकाबाट बाहिरिए। भोलिपल्ट सूर्योदयसँगै सामान्य गाउँले भरियाको भेषधारण गरी भरियाहरूकै साथ लागेर उनीहरू भोटेकोसी पार गरी जङ्गलैजङ्गलको बाटो हिडेर जिरी हुँदै तीन दिनको समय लगाएर लिखु नदी पार गरे। त्यसपछि लिखुको किनारै किनार खोंचतिर लागे। यसरी भाग्दै र लुकुदै पाँच दिनको निरन्तर यात्रापछि सगरमाथा अञ्चलको ओखलढुङ्गा जिल्ला अन्तर्गत यसमाको पुछ्छारमा सानो भुपडीमा बास बस्न पुगे। त्यसपछि सल्लुङ भिर गाउँमा पुगेर बास बसे।^{१०} छ दिनको लामो यात्रापछि उपत्यका छोडी सगरमाथाको यसमा पुगेका ती प्रेमजोडीले आफूहरू काठमाडौँबाट भेट्न सक्तैनन् भन्ने सोची त्यहीं आफूहरूले ल्याएको पैसाले केही जग्गा र घर किनी घरजम गरेर बसोबास गरे।

यसमा पुगेर घरजम गरी बसेका युद्धजितका चार छोराहरू र दुई छोरीहरू भएका थिए।^{११} उनका जेठा छोराको नाम युगवीर थियो। युगवीरका सन्तानका रूपमा सातभाइ छोराहरू भए। उनीहरू सबै तत्कालीन समय र परिस्थिति अनुसार पशुपालन र खेतीपातीमा संलग्न

^९ ऐजन।

^{१०} ऐजन।

^{११} ऐजन।

रहेका थिए । सात भाइ मध्ये माहिलोको नाम हर्कवीर थियो । हर्कवीरका सन्तानका रूपमा पाँच छोराहरू र ४ छोरीहरू जन्मिएका थिए । उनका पाँच छोराहरू मध्ये कुनै साँघटारमा व्यापार गर्न थाले भने कुनै खेतीपातीमा संलग्न भए । हर्कवीरका साहिँलो छोरोको नाम जगतवीर थियो । जगतवीरका पनि पाँचभाइ छोराहरू भएका थिए । उनले आलु, गहुँ र जौ खेतीका लागि माथि लेकमा केही जग्गा लिएका थिए । उनका कान्छा सुपुत्रका रूपमा जन्मिएका पञ्चवीर त्यहीँ लेकमा गई घर बनाएर बसोबास गर्न थाले । उनले १६-१७ वटा भैंसीहरू पालेका थिए । करिब १० रोपनी जति जग्गा जमिन पनि जोडेका थिए । उनका तीन छोरा र पाँच छोरीहरू भएका थिए । उनका तीन भाइ छोराहरू मध्ये जेठो छोरो वीरबहादुर ब्रिटिस सेनामा भर्ना भएका थिए र पछि दोस्रो विश्व युद्धको समयमा उनले त्यही नै वीरगति प्राप्त गरे । माहिलो छोरो रणबहादुर श्रेष्ठ र कान्छो छोरो टीकाबहादुर श्रेष्ठ पुख्यौली पेसा खेतीपातीमा नै संलग्न रहे ।^{१०}

उनका माहिलो छोरो रणबहादुर श्रेष्ठका तीन भाइ छोराहरू र तीन छोरीहरू भएका थिए । उनका जेठो छोराको नाम अमरबहादुर श्रेष्ठ, माहिलो छोरोको नाम हेमकुमार श्रेष्ठ र कान्छो छोरोको नाम हर्कबहादुर श्रेष्ठ हो । रणबहादुर श्रेष्ठका ज्येष्ठ सुपुत्र अमरबहादुर श्रेष्ठ नै वर्तमान नेपाली साहित्यका प्रखर सर्जक अमर त्यागी हुन् ।^{११} पाँच कक्षामा पढ्दापढ्दै आमाको मृत्युको पीडा भोगेका श्रेष्ठ अध्ययन गर्न कलैया गएको पाइन्छ । फुपूको घरमा बसी अध्ययन गरेका उनी करिब पाँच वर्ष आफ्नो घर फर्केनन् । त्यसपछि उनलाई लिन पिता फुपूको घरमा आउँदा समेत जादैन भन्ने प्रतिउत्तर दिएँ । सोही बखत त्यसै विद्यालयमा संस्कृत पढाउने शिक्षकले घर जान नमानेको कारण 'त्यागी' बनेको हो कि भनेर भनेका थिए रे । यसै क्रमबाट आफ्ना गुरुले राखिदिएको उपनामलाई नामको पछाडि जोडेर उनले अमर त्यागी नामकरण गरेको बताउँछन् ।

२.४ जीवनयात्रा

अमर त्यागीको जीवनयात्रालाई निम्न अनुसार चर्चा गरिएको छ -

२.४.१ बाल्यकाल

बाल्यकाल जीवनयात्राको महत्त्वपूर्ण भाग हो । यस समयमा बाल मस्तिष्कमा पर्न गएका छापहरू मानव जीवनको अन्तिम घडीसम्म पनि रहिरहन्छन् । अमर त्यागीको बाल्यकाल आफ्नै जन्मथलो ओखलढुङ्गाको यसम गा. र यस वरपरको प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण स्थलमा सुखद अवस्थामा बितेको थियो । आफ्ना हजुरबुबा हजुरआमाको जेठो नाति, पाँच फुपूहरूको जेठो भदा, विवाहको पाँच वर्षपश्चात् बल्लतल्ल जन्मेको आफ्ना बा-आमाका ज्येष्ठ सुपुत्र अमरबहादुर श्रेष्ठको बाल्यकाल यसमको प्राकृतिक सुन्दरतामा पारिवारिक मायाममतामा

^{१०} ऐजन ।

^{११} ऐजन ।

पुल्पुलिएर मभुवाको सेरोफेरोमा विभिन्न बालसुलभ क्रियाकलापमा रमाउँदै प्रकृति जीवन र जगतलाई आफ्नै किसिमले अनुभूति गर्दै बितेको थियो ।

अमरबहादुर श्रेष्ठ ज्येष्ठ सन्तानको रूपमा जन्मिएकाले आफ्ना बुबा र आमाको मात्र नभई सिङ्गे परिवारको नै आँखाका नानी बनेका थिए । बालसुलभ क्रियाकलापमा रुचि भएका अमरबहादुर हसिलो मुहारका र सधैं सहयोगी भावनाका थिए ।

२.४.२ शिक्षा-दीक्षा

खेतीपाती र पशुपालन मुख्य पेसा भएको सगरमाथा अञ्चलको ओखलढुङ्गा जिल्लाअन्तर्गत दुर्गम क्षेत्र यसको मभुवाको सामान्य परिवारमा उनको बाल्यकाल बितेको थियो । अनकन्टार एकान्त लेक अत्यन्त दुर्गम गाउँ मभुवामा त्यसबेला शिक्षाको कुनै महत्त्व थिएन । विद्यालय जानुभन्दा खेतीपाती गर्नु वा पशुपालन गर्नु नै त्यहाँका मानिसहरू उत्तम ठान्दथे ।

शिक्षाको ज्योतिबाट ओभेलमा परेको मभुवा गाउँमा न त विद्यालयहरू नै नजिकमा थिए न त शिक्षित मानिसहरू नै । साउँ अक्षर चिनेका मानिसहरू एकदम कम थिए । त्यसै गा.का वडा अध्यक्ष भक्तबहादुर सुनुवार सामान्य शिक्षित व्यक्ति थिए । यिनै भक्तबहादुर सुनुवारबाट शिक्षित बन्ने अवसर पाएका अमरबहादुर श्रेष्ठले उनीबाट नै सावाँक्षर सिकेका थिए । त्यसपछि केही समयपश्चात् मभुवा गाउँमा नै कक्षा तीनसम्म पढाइ हुने विद्यालय स्थापना भयो । अमरबहादुर श्रेष्ठले त्यही स्कूलमा भर्नाभएर अध्ययन सुरु गरी तीन कक्षा उत्तीर्ण गर्ने पहिलो विद्यार्थी बन्न पुगे ।^{१२}

कक्षा तीन उत्तीर्ण गरेपछि पढ्नको लागि धेरै टाढा पुग्नुपर्थ्यो । उनले पढाइलाई निरन्तरता दिँदै यसको स्कूलमा चार कक्षामा भर्ना भए तर बिहान तीन घण्टा र बेलुका तीन घण्टा हिँडेर आउन जान उनलाई निकै कठिन भयो । त्यसपछि विद्यालय टाढा भएकाले रगनीमा कक्षा ५ मा भर्ना भई मामाघर बसेर पढ्न थाले । पाँच कक्षामा पाँच महिना जति पढिसकेपछि अचानक उनको आमाको असामयिक निधन भएकोले उनको पढाइ रोकियो ।^{१३} मातृवियोगका कारण पढाइ छोड्न बाध्य भएका अमरबहादुर श्रेष्ठलाई पढाइको भोकले सताउन छोडेको थिएन । उनको छिमेकी साथी श्रीराम सुनुवारले पनि कक्षा पाँचमा अध्ययन गर्दै थिए । आफ्नो साथी श्रीराम सुनुवारले कक्षा पाँच पास गरेको खबर सुन्दा उनलाई आफूले पढ्न नसकेकोमा निकै चिन्ता लाग्यो । उनका आँखाबाट आँसुका धारा बग्नु थाले । उनी दिनभर चिन्तामग्न भएर बसे अनि बेस्सरी रोएर दिन बिताए ।^{१४}

साथीको पढाइ देखेर लालायित भएका त्यागीलाई पढ्ने अवसरको आवश्यकता महसुस भयो । त्यसपछि अमरबहादुर श्रेष्ठ उनका पहिला शिक्षा आरम्भ गराउने गुरु

^{१२} ऐजन ।

^{१३} ऐजन ।

^{१४} ऐजन ।

भक्तबहादुर सुनुवारसँग भेट भए । जसले उनलाई क देखि ज्ञ सम्म, १ देखि १०० सम्म, अ देखि अं: सम्म लगायत साँवा अक्षरसमेत सिकाएका थिए । निकै दयालु र सहयोगी भावनाका वडा अध्यक्ष एवम् शिक्षाका प्रेरणाका स्रोत भक्तबहादुर सुनुवारको सङ्गतले उनी जिल्ला सदरमुकाम पुगे । जिल्ला सदरमुकाममा अमरबहादुर श्रेष्ठको र भक्तबहादुर सुनुवारका परिचित साथी कृषि शाखा अधिकृत सुशील रेग्मीसँग भेट भयो । सुशील रेग्मीसँगको परिचयपश्चात् अमरबहादुर श्रेष्ठ बारा जिल्लाको सदरमुकाम कलैया पुगे ।^{१४} बारा जिल्लाको सदरमुकाम कलैया पुगेपछि सुशील रेग्मीले कलैयाको श्री सिद्धेश्वर संस्कृत मा.वि.भवानीपुरमा २०३७ सालमा कक्षा ५ मा भर्ना गरिदिए । अमरबहादुरको विश्राम लिएको अध्ययन कार्यले पुनः निरन्तरता पायो । फलस्वरूप श्री सिद्धेश्वरी संस्कृत मा.वि.बारा, कलैयाबाट नै अमरबहादुर श्रेष्ठले २०४२ सालमा एस.एल.सी.उत्तीर्ण गर्न सफल देखिन्छन् । एस.एल.सी.उत्तीर्ण गरेपछि उनको लागि उच्च शिक्षा अध्ययन बाटो खुल्यो । पढाइको महत्त्व बुझे तापनि अमरबहादुर श्रेष्ठ आफ्नो बाध्यात्मक परिस्थितिले गर्दा निरन्तर रूपमा अध्ययनमा संलग्न हुन सकेनन् । प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेको केही समयपछि जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय भनेभैं उनी कलैयाकै राजाराम बहुमुखी क्याम्पसमा भर्ना भए र त्यहीं क्याम्पसबाट उनले २०४९ सालमा प्रमाणपत्र तह (आइ.ए.) उत्तीर्ण गरे ।^{१६}

आए.ए.उत्तीर्ण गरेपछि वि.ए. अध्ययन गर्न उनले बारा जिल्लाको कलैया छोड्नु पर्‍यो । उनी त्यसपछि वीरगन्जमा पुगे । त्यहाँ गएर उनी ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा भर्ना भए । पढाइमा लगनशील र मिहिनेती अमरबहादुर श्रेष्ठले २०५२ सालमा सोही क्याम्पसबाट स्नातक तहको पढाइ पूरा गरे ।^{१७} सङ्घसंस्थाहरूसँग आबद्ध रहदै आफ्नो पढाइलाई पनि निरन्तरता दिएका अमरबहादुर श्रेष्ठले वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर चितवनबाट २०५९ सालमा नेपाली विषयमा प्रथम श्रेणीमा स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) उत्तीर्ण गरेका छन् ।^{१८} यसरी स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका अमरबहादुर श्रेष्ठको शैक्षिक अवस्था राम्रो रहेको छ ।

२.४.३ पारिवारिक स्थिति

सगरमाथा अञ्चलको ओखलढुङ्गा जिल्लाअन्तर्गत यसमा गा.वि.स.मा पर्ने मझुवा गाउँ मुख्यतः तामाङ्ग, सुनुवार र शेर्पा जातिको बसोबास रहेको गाउँ हो । मझुवाको बीच गाउँमा रहेको ठाडो मूलबाटो र तेस्रो मूलबाटो एक आपसमा जोडिएको ठाउँमा एउटा ठूलो चौतारो छ । चौतारोको मुन्तिर एउटा रातो र एउटा सेतो घरहरू छन् । त्यसै घरमा बसोबास गर्ने घरमालिक पञ्चवीर श्रेष्ठलाई सबैले जुल्फे साहू भन्थे । जवानीमा जुल्फी पालेर गीत गाउँदै हिड्ने पञ्चवीर श्रेष्ठले १० रोपनी जति जग्गा जमिन र १६-१७ वटा भैंसीहरू पालेका थिए । उनको

^{१४}. ऐजन ।

^{१६}. ऐजन ।

^{१७}. ऐजन ।

^{१८}. ऐजन ।

पारिवारिक अवस्था सबल नै रहेको थियो । पञ्चवीर श्रेष्ठका तीन छोराहरू र पाँच छोरीहरू थिए । सबै सगोलमा बसेको परिवारमा पञ्चवीरका श्रीमती कर्मदेवी र माहिली बुहारी लक्ष्मीबीच सामान्य भनाभन भएको थियो जुन कुराले पछि विकराल रूप लिएर घरभगडाको बीज रोपियो । पारिवारिक सासू बुहारीको भगडा भएपछि बाध्य भएर पञ्चवीरका माहिलो छोरो रणबहादुर श्रेष्ठ छुट्टिएर अलगगै बसेका थिए । पञ्चवीरका माहिला छोरा रणबहादुर श्रेष्ठले बाबुको सम्पत्तिबाट एकहल गोरु, एउटा लैनो र एउटा बकेर्नो भैंसी अंशको रूपमा पाएका थिए । पैतृक अचल सम्पत्तिबाट उनको अंशमा ४ रोपनी जग्गाजमिन भागबण्डामा परेको थियो ।^{१९} रणबहादुर श्रेष्ठका त्यस समयमा छोराछोरीहरू स-साना नै थिए । त्यसकारण उनले आफ्नो भएजति जग्गा जमिनमा खेती गर्न सक्दैनथे । बाबुबाट छुट्टिएर अलगगै बस्नु पर्ने एउटा बाध्यता थियो भने अर्को सन्तानहरू साना भएकाले पारिवारिक थप जिम्मेवारी पनि थपिएको थियो । पारिवारिक आयआर्जनको प्रमुख स्रोत खेतीपाती थियो जसबाट मौसमको अनियमिताका कारण भनेजति उत्पादन हुँदैनथ्यो भने घरमा काम गर्ने अरू कुनै मानिस नभएको कारण उनको पारिवारिक आर्थिक अवस्था सामान्य बन्दै गइरहेको थियो । हजुरबुबा, हजुरआमा एवम् फुपूहरूबाट प्रशस्त माया पाएर पुल्पुलिदै गएका रणबहादुर श्रेष्ठका ज्येष्ठ सुपुत्र अमरबहादुर श्रेष्ठको बाल्यकाल सुखबाट क्रमशः दुःखतिर ओरालो लागेको थियो । कक्षा पाँचमा अध्ययन गर्दा गर्दै उनको आमाको निधन भएपछि अमर त्यागीलाई आफ्नो घरपरिवार उजाड लागेको थियो । स-साना भाइ बहिनीहरूले दाजु आमा कहिले आउनुहुन्छ भनेर सोझा उनको मुटु छियाछिया हुन्थ्यो । मनमा असह्य पीडा हुन्थ्यो तापनि उनी आफ्ना साना भाइबहिनीहरूलाई सान्त्वना दिन विवश हुन्थे । सानो दुधेबालक कान्छो भाइ आमाको दूध पिउन नपाई चिच्याउँदा उनी निकै मर्माहत बन्थे ।^{२०} आमाको निधनपश्चात् बुबाले दोस्रो विवाह गर्ने विचार गरेका थिए । छिमेकीहरूले अमर त्यागीलाई बुबाले सानी आमा ल्याउन लागेको कुरा सुनाउँथे । तर अमर त्यागीलाई त्यो प्रस्ताव पटकै मन पर्दैनथ्यो । उनी निडर स्वभावका भएका कारण बुबा ! हजुरले यदि सानी आमा ल्याउने हो भने पल्लो बारीमा घर बनाएर बस्नु यो घरमा म भाइबहिनी लिएर बस्छु भनेर बुबालाई भन्दा उनका बुबाले रुँदै उनलाई बेस्सरी पिटेको घटना उनको स्मरणमा झलझली आइरहने कुरा उनी बताउँछन् । उनका बुबा पनि पारिवारिक जिम्मेवारी बोध भएको व्यक्ति भएकाले दोस्रो विवाह नगरी नाबालक छोराछोरीहरूको पालनपोषण गरी बसेको देखिन्छ ।

वर्तमान समयमा उनको पैतृक थलो यसममा पाँच रोपनी जग्गाजमिन रहेको छ । रणबहादुर श्रेष्ठको तीनभाइ छोराहरूमध्ये कान्छो हर्कबहादुर श्रेष्ठ (अमरबहादुर श्रेष्ठका कान्छो भाइ) एक हल गोरु र ५-६ वटा भैंसीहरू पालन गरेर बसेका छन् । उनका माहिलो भाइ हेमबहादुर श्रेष्ठ काठमाडौँमा नै जागिर गरेर बसेका छन् । अमरबहादुर श्रेष्ठ वारामा प्राध्यापन

^{१९}. ऐजन ।

^{२०}. ऐजन ।

पेसामा संलग्न रहेका थिए । कडा मिहिनेत र परिश्रमपूर्वक अमर त्यागीले बारामा घडेरीहरूसमेत जोडेका थिए । देशको बदलिँदो राजनीतिक परिस्थिति अनुसार तराईमा विभिन्न भूमिगत पार्टीहरूले आन्दोलन गर्दै आए । तराई आन्दोलन-पश्चात् भूमिगत समूहले विभिन्न किसिमका धम्कीहरू दिएपछि त्यो घडेरीसमेत बेची अमर त्यागीका सपरिवार काठमाडौँको चावहिलमा बसोबास गरिरहेका छन् ।

२.४.४ विवाह र दाम्पत्य जीवन

विवाह सामान्यतया धार्मिक परम्परा अनुसार वा स्वइच्छाले नै किन नहोस् दुई आत्माको मिलन मानिन्छ । नेपाल विभिन्न जातजातिहरूको सङ्गम स्थल भएकाले धार्मिक संस्कार अनुसार वंश परम्परा मिलाएर कसैको विवाह सम्पन्न गरिन्छ । हुन त समाजमा अन्तर्जातीय प्रेमविवाहलाई स्वागत गर्ने परिवर्तित नवसचेतहरू नभएका चाहिँ होइनन् । विवाहका विभिन्न रूपहरू हुन्छन् । जस्तै प्रेमविवाह, गन्धर्वविवाह, मागीविवाह आदि । अमर त्यागीको वैवाहिक सम्बन्ध पनि अन्तर्जातीय विवाहसँग गाँसिएको छ । श्रेष्ठ परिवारमा जन्मिएका अमर त्यागी सहयोगी, विनयशीलता, शिक्षित र क्रान्तिकारी विचार धाराका व्यक्ति थिए । बारामा कम्युष्ट पार्टीसँग संलग्न रहेका अमर त्यागीमा आफ्नो कुल घरानको केटीसँग गरिएको विवाहमात्र आनन्ददायी हुन्छ भन्ने भावना थिएन । उनी अन्तर्जातीय विवाहलाई खुला हृदयले प्रशंसा गर्थे ।

बारा जिल्लामा नै अर्की एक रूपवती, गुणवती हाँसिलो चेहरा भएकी स्त्रीसुलभ गुणले युक्त नारी क्षेत्री थरकी जमुनाकुमारी र श्रेष्ठ थरका अमरबहादुर एक अर्कालाई राम्ररी चिन्थे । दुवै शिक्षित र सचेत नागरिक भएकाले परम्परागत रूढिवादी मान्यतालाई सुधार गर्दै लैजानु पर्छ भन्ने सोच्दथे ।

अमरबहादुर श्रेष्ठको विवाह २४ वर्षको उमेरमा जमुनाकुमारी थापा क्षेत्रीसँग २०४९ साल पुस सात गतेका दिनमा परम्परागत रूपमा वैदिक विधिअनुसार धुमधामसँग अन्तर्जातीय विवाह सम्पन्न भएको देखिन्छ । अमरबहादुर श्रेष्ठका सपरिवार खुशीले गद्गद् भए । निमन्त्रणामा उपस्थित सम्पूर्ण मान्यजनहरूले सुखद दाम्पत्य जीवनको लागि आशीर्वाद दिए । जमुनाकुमारी थापा क्षेत्रीका बुबा आमा पनि सल्लाह बमोजिम मागी विवाह भएकाले खुशीका साथ विवाह सम्पन्न गरिदिए ।^{२९}

शिक्षाले परिवर्तनको बाटो देखाउँछ भन्ने कुराको उदाहरण बनेका अमरबहादुर श्रेष्ठ र जमुनाकुमारी थापा क्षेत्री पनि नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा समर्पित भएका छन् । विशेष गरेर नियात्रा लेखिका जमुनाकुमारी थापा क्षेत्री साहित्यिक फाँटमा जुनु क्षेत्रीको नामले परिचित छिन् । जुनु क्षेत्री र अमरबहादुर श्रेष्ठ दुवै दम्पतीहरू नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहसम्मको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका व्यक्तिहरू हुन् । दुवै दम्पतीको क्षेत्र साहित्य रहेको छ । एकले अर्काको

^{२९}. ऐजन ।

भावना बुझ्ने बुद्धिजीवी र प्रगतिशील चिन्तक व्यक्तिको रूपमा उनीहरूलाई चिनिन्छ । परम्परागत रूपमा वैवाहिक सूत्रमा संलग्न अमर त्यागी र जुनु क्षेत्रीको पारिवारिक जीवन सुखद रहेको छ । दुवै जना नै साहित्यिक क्षेत्रमा समर्पित व्यक्ति भएको एकार्काका भावना बुझ्ने र कदर गर्ने हुँदा उनीहरूको दाम्पत्य जीवन सुखद रहेको छ ।

२.४.५ बसोबास र आजीविका

सगरमाथा अञ्चलको ओखलढुङ्गा जिल्लाअन्तर्गत यसमा गा.वि.स.को मभुवामा जन्मिएका अमर त्यागीको पुख्र्यौली थलो काठमाडौँ उपत्यका नै रहेको देखिन्छ । काठमाडौँबाट भागेर उनका पुर्खा युद्धजित ओखलढुङ्गा नै गएको पाइन्छ । ओखलढुङ्गाको यसमा गा.वि.स.मा जन्मिएका अमर त्यागी अध्ययनको क्रममा ११ वर्षको उमेरमा बारा जिल्लाको कलैयामा बसोबास गरेका थिए । अमर त्यागी मूलतः यसमा गा.वि.स. वडा नं. ९ मभुवा ओखलढुङ्गाका स्थायी बासिन्दा हुन् । अध्ययनको क्रममा बाराको कलैया पुगेका अमर त्यागी कम्युनिस्ट पार्टीमा लागेको कारण प्रहरीबाट आफूलाई बचाउन २०४३ सालमा ११ महिना महेन्द्रनगर धनुषामा गई शिक्षण पेसामा संलग्न भएका थिए । मूलतः जागिरको क्रममा बारा, वीरगन्ज, धनुषा आदि जिल्लाहरूमा केही समय अस्थायी रूपमा बसोबास गरेको देखिन्छ ।

विभिन्न शैक्षिक क्षेत्रसँग संलग्न भएका अमर त्यागीले निकै परिश्रम र मिहिनेत गरेर आर्थिक रूप सहज बनाएपछि बारामा घडेरी किनेका थिए । २०५६ देखि २०६४ साउनसम्म उनी बाराको कलैयामा बसोबास गर्दै शिक्षण पेसामा संलग्न रही आजीविका चलाएको देखिन्छ । बारा जिल्लाको कलैयामा बस्दा अमर त्यागीले त्यहाँको सामाजिक सुधार, शैक्षिक सुधार, भाषिक सुधार, सञ्चारको विस्तार, साहित्यको विस्तारजस्ता काममा आफूलाई संलग्न गराएका थिए । बाराको सामाजिक कार्यमा उनको सक्रिय भूमिका रहेको छ । त्यहाँका भाषिक, साहित्यिक, पत्रपत्रिका सम्पादन, प्रकाशन, सङ्घसंस्था स्थापना, सञ्चालन, अध्यापन प्राध्यापन आदि विभिन्न कार्यहरूमा संलग्न रहेर उनको जीविका अगाडि बढेको देखिन्छ ।

अमर त्यागीको आजीविकाको मुख्य स्रोत अध्यापन प्रध्यापन पेसा नै रहेको छ । उनले आजीविका निर्वाह गर्ने क्रममा विभिन्न निजी विद्यालय, क्याम्पसहरूमा अध्यापन गरिरहेका छन् । मूलतः उनको मूल विषय नेपाली भएकोले निजी विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा साहित्यको अध्यापन गरिरहेका छन् । सामुदायिक विद्यालयमा गएर उनले नेपाली भाषा साहित्य सम्बन्धी गरेको अध्यापन कार्य उल्लेखनीय देखिन्छ । उनले नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तहमा प्रवेश गर्ने वित्तिकै क्याम्पसका नेपाली विषयको अध्यापन प्रारम्भ गरेका थिए ।^{२२} यसरी अमर त्यागीको जीवन बारामा मूलतः शिक्षण पेसाबाट नै अगाडि बढेको पाइन्छ ।

देशमा भएको राजनैतिक उतारचढावको कारण तराईमा भूमिगत सशस्त्र समूहले आन्दोलन गरी उनलाई ज्यान मार्ने धम्कीसमेत दिएपछि २०६४ भाद्र महिना देखि बाराबाट

^{२२} ऐजन ।

विस्थापित भई उनी काठमाडौंको चावहिलका अस्थायी बासिन्दा भएर बसोबास गरेको देखिन्छ र काठमाडौंमा पनि उनी क्याम्पसमा नेपाली विषयको प्रध्यापन गर्दै नेपाली विभागीय प्रमुख भएर थप जिम्मेवारी बहन गरिरहेका छन् । अतः देशका विभिन्न ठाउँहरूमा विभिन्न समयमा बसोबास गरेका अमर त्यागीको आजीविकाको स्रोत भने शिक्षण पेसा नै रहेको देखिन्छ ।

२.४.६ कार्यक्षेत्रमा प्रवेश र जागिरे जीवन

अमर त्यागीको जीवन पनि शिक्षण पेसाबाट कार्यक्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै कम्युनिस्ट विचारधारका अमर त्यागीलाई तत्कालीन पञ्चायती शासन व्यवस्थामा कम्युनिस्टको आरोप लगाई सरकारी पेसामा प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । विद्यार्थी जीवनदेखि नै राजनीतिमा सक्रिय भएका अमर त्यागी ने.क.पा. मसालको जिल्ला सेक्रेटरी बनेका थिए । त्यही परिवेशमा आफूसँगै काम गर्ने एकजना साथीले उनीमाथि मात्र नभई सिङ्गो ने.क.पा. मसाल पार्टीमाथि नै विश्वासघात गरे । उनले सम्पूर्ण लिखित कागजातहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालय बारामा बुझाइदिए । साथीको विश्वासघातपछि उनको कोठा खानतलासी गरियो । कोठामा उचित प्रमाणहरू फेला पार्न नसकेपछि उनलाई गिरफ्तार त गरिएन तर पुलिसले निगरानी राख्न थाल्यो । पुलिसको नजरबाट आफूलाई बचाउन उनी धनुषा जिल्लामा पुगी एउटा बोर्डिङ स्कूलबाट शिक्षण पेसामा प्रवेश गरेको बताउँछन् ।

अमर त्यागीले ज्ञानमन्दिर इङ्गलिस बोर्डिङ स्कूल, महेन्द्रनगर धनुषाबाट नै सर्वप्रथम कार्यक्षेत्रमा प्रवेश गरी जागिरे जीवनको आरम्भ गरेका थिए । करिब एघार महिना त्यस विद्यालयमा अध्यापन गराएपछि २०४३ सालको अन्त्यतिर उनी पुनः बाराको कलैयामा फर्किए ।^{२३} त्यसपछि उनले श्री सिद्धिविनायक अङ्ग्रेजी स्कूल बरेवा कलैया बारामा शिक्षकको रूपमा प्रवेश गरे । २०४४ देखि २०५५ सम्म उनी यसै संस्थामा आबद्ध रहेका थिए । उनले त्यहाँ शिक्षकको अतिरिक्त सहायक प्र.अ.को (भाइसप्रिन्सिपल) थप जिम्मेवारी पनि सम्हालेका थिए । करिब ११ वर्षको उनको शैक्षिक क्रियाकलाप एवम् प्रशासनिक क्रियाकलाप निकै सन्तोषजनक रहेको देखिन्छ ।

अध्यापन पेसा नै उनको आजीविकाको प्रमुख स्रोत देखिन्छ । शोधनायकको भनाइ अनुसार उनले २०५५ देखि २०६३ सम्म श्री बालसंसार आवासीय मा.वि. वीरगन्जमा मा.वि. शिक्षकको रूपमा नियुक्त भएर सेवा गरेका थिए । त्यसै गरी श्री मिनिल्याण्ड आवासिय मा.वि.वीरगन्जमा नै २०५६ देखि २०६४ सम्म मा.वि. शिक्षकको रूपमा अध्यापन गरेका थिए । रामराजा बहुमुखी क्याम्पस, कलैया, बारामा २०५९ देखि २०६४ सालसम्म सहायक प्रध्यापकको रूपमा सेवामा सरिक रहेका थिए । २०५९ देखि २०६४ सम्म श्री भरतबाबा आवासीय मा.वि.कलैया बारामा मा.वि.शिक्षकको रूपमा कार्यरत रहेका थिए । तराईमा भएको शसस्त्र आन्दोलनका कारण विस्थापित भएका अमर त्यागी २०६४ देखि हालसम्म श्री रेन्वो इन्टरनेशल

^{२३} ऐजन ।

कलेज, डल्लु, काठमाडौंमा नेपाली विषयको सहायक प्राध्यापकको रूपमा कार्यरत रहेका छन् । उनले त्यस कलेजमा नेपाली विभागीय प्रमुखको रूपमा थप जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । उसरी उनको कार्यक्षेत्रमा प्रवेश २०४३ सालमा शिक्षण पेसाको रूपमा प्रवेश गरेको थियो भने त्यसलाई वर्तमान समयसम्म पनि उनले निरन्तरता दिइरहेका छन् । दक्ष विषय शिक्षकको रूपमा चिनिने त्यागीले जागिरे जीवन अध्यापन कार्यबाट सुरु गरेको पाइन्छ ।

२.४.७ साहित्यमा प्रवेश र निरन्तरता

श्री गणेश प्रा.वि. यसम ९, मझुवा, ओखलढुङ्गामा अध्ययनरत रहदा उनले 'विकास' नामक शीर्षकको कविता लेखेर सुनाएका थिए । उनले लेखेर वाचन गरेको उक्त कविताबाट निकै प्रभावित भई तत्कालीन यसम गा.वि.स.का प्रधानपञ्चले दस रूपैयाँ नगद पुरस्कार दिएका थिए ।^{२४} पहिलो पटकमै कविता लेखेर वाचन गर्दा पुरस्कृत भएपछि उनलाई कविता लेख्ने उत्सुकता बढेर गयो । उनले विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका कविताहरू लेख्दै गए । अध्ययनकै क्रममा उनी श्री सिद्धेश्वर मा.वि. कलैया, बारामा पुगे । कविता भनेपछि उत्सुक बन्ने अमर त्यागीले कथा ५ मा उद्दा उक्त स्कूलमा 'मोती' नामक शीर्षकमा कविता लेखेर वाचन गरे । विद्यालयमा भएको कविता प्रतियोगीतामा उनको उक्त कविता द्वितीय हुन सफल भयो र उनी द्वितीय पुरस्कारबाट सम्मानित भए ।^{२५} यसरी विद्यालयमा अध्ययनरत रहदा कविताहरू क्रमशः पुरस्कृत हुँदै गएपछि उनलाई यस क्षेत्रमा भन रुचि बढ्दै गएको विविध विषयमा अनेक कविताहरू रचना गरेको देखिन्छ ।

कविता विधाबाट साहित्य लेखन आरम्भ गरेका अमर त्यागीको 'गोठाला-गोठाली' शीर्षकको कविता २०४० भाद्र ४ गते गोरखापत्रमा सर्वप्रथम प्रकाशित भएपछि उनले औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । अतः कविता विधाबाट लेखनयात्रा सुरु गरेका अमर त्यागीको पहिलो लिखित कविता 'विकास' हो भने उनको पहिलो प्रकाशित कविता 'गोठाला-गोठाली' रहेको पाइन्छ ।

अमर त्यागीका विभिन्न स्थानीय, राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिकाहरूमा रचना प्रकाशित भएका छन् । अमर त्यागीले विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । उनका कविता, गजल, कथा, समालोचना, मुक्तक, हाइकु, ताड्का, सेदोका र सूत्ररचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइरहेका पाइन्छन् । २०४० देखि प्रकाशन हुन थालेका उनका फुटकर ५०० जति रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् तर सङ्कलन गरेर राख्न सकिएको छैन भन्ने कुरा उनको जानकारीबाट पाइन्छ ।

^{२४} ऐजन ।

^{२५} ऐजन ।

अमर त्यागीले २०५० सालमा अभिव्यक्ति पत्रिकामा गजल प्रकाशित गरी गजल विधामा औपचारिक यात्रा आरम्भ गरेको पाइन्छ । अमर त्यागीका निम्नलिखित पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् -

१. बाँसुरीमा आँसुको गीत (गजलसङ्ग्रह, २०५०)
२. अक्षरहरूको देश (कवितासङ्ग्रह, २०५८)
३. अनुभूतिको जुलुस (सूत्रकवितासङ्ग्रह, २०६०)
४. अभियुक्त ईश्वर (ताड्कासङ्ग्रह, २०६२)

साहित्यका विविध विधामा कलम चलाई सफलतालाई निरन्तरता दिइरहेका अमर त्यागीका निम्नलिखित सूत्रकथासङ्ग्रह, मुक्तकसङ्ग्रह, हाइकुसङ्ग्रह, समालोचना, कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख रहेका छन् -^{२६}

१. अन्धसत्ता (सूत्रकथासङ्ग्रह)
२. अजमरी आँसु (हाइकुसङ्ग्रह)
३. अभिव्यक्ति अनुशीलता (समालोचना)
४. अच्चमको पहाड (बालकवितासङ्ग्रह)
५. असुरदर्शन (मुक्तकसङ्ग्रह)
६. अन्धाको आँखा (निबन्धसङ्ग्रह)
७. एक गजल र सक सेदोका कृति
८. एक मिश्रणबादसँग सम्बन्धित विविध विद्या, विचार र संस्कृति मिश्रित कृति

चालीसको दसकदेखि निरन्तर रूपमा साहित्य साधना गर्ने त्यागीका चारवटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् भने केही कृतिहरू प्रकाशोन्मुख रहेका देखिन्छ । साहित्यमा विविध विधामा कलम चलाउने अमर त्यागीको साहित्य सृजना अविरल रूपमा अगाडि बढेको बढेकोपाइन्छ ।

२.४.८ जीवन दर्शन

मानिसको जीवनमा विभिन्न किसिमका दार्शनिकहरूको दर्शनले समेत ठूलो प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । मानिस जन्म र रगतको नाताले नै समान हुन्छ भन्ने सादा जीवन र उच्च विचारका अमर त्यागीमा मानवतावादी चिन्तन प्रबल रूपमा रहेको छ । कम्युनिस्ट विचार धाराका अमर त्यागीमा कार्ल मार्क्सको द्वन्दात्मक भौतिकवादी दर्शनको निकै प्रभाव परेको पाइन्छ । देशको राजनीतिक अवस्थासँग पनि सचेत अमर त्यागी समाजमा भएका कुरीति, कुसंस्कार, कुविचार अन्धपरम्परा र सामाजिक भेदभावको विरोध गर्दछन् । स्वतन्त्रता सबैभन्दा प्यारो हुन्छ भन्ने सोचाइ उनको रहेको पाइन्छ । देशका सम्पूर्ण जनता स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न

^{२६} ऐजन ।

पाउनुपर्छ, पूर्ण हक-अधिकार एवम् राष्ट्रिय सार्वभौमिक स्वतन्त्रता र अखण्डताप्रति पूर्ण सचेत हुनुपर्छ भन्ने सोचाइ रहेको पाइन्छ ।

२.४.९ पत्रकारिताको क्षेत्रमा गरेको कार्य

अमर त्यागीले साहित्यका विभिन्न विधाका साथै पत्रकारिताको क्षेत्रमा समेत प्रवेश गरी उल्लेखनीय कार्य सम्पादन गरेका छन् । पत्रकारिताको क्षेत्रमा उनले गरेका कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् –

१. 'बारा साहित्य परिषद्'को मुखपत्र **सोपान**को सम्पादक ।
२. **मूर्च्छना** गजल पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन २०४७ देखि ।
३. **जनज्योति** पत्रिकाको २०४८ देखि ५ अङ्कसम्म सम्पादन ।
४. **प्रज्ञान** साहित्यिक पत्रिकाको प्रधान सम्पादक २०५९ देखि ।
५. **सागर** साहित्यिक पत्रिकाको गजल विशेषाङ्कको २०६० मा अतिथि सम्पादकको रूपमा सम्पादन ।
६. बारा महोत्सव २०६२ को संयोजक र **स्मारिका** पत्रिकाको सम्पादक भई प्रकाशन ।
७. बारा महोत्सव २०६० को **स्मारिका** पत्रिकाको सम्पादन ।
८. राजाराम बहुमुखी क्याम्पस, कलैया बाराको रजत महोत्सव २०६२ मा साहित्यिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमको संयोजक र रजत महोत्सव **स्मारिका** सम्पादन र प्रकाशन ।
९. देवकोटा स्मृति सभाबाट प्रकाशित **देवकोटा स्मारक व्याख्यानसङ्ग्रह**को सम्पादन ।
१०. **बारा दर्पण** साप्ताहिकको प्रधान सम्पादन २०५८-२०६४ सम्म ।
११. रामप्रसाद शाहको गजल सङ्ग्रह **अश्रुपुरित आँखाहरू** (२०५८) मुकुन्द आचार्यको **हाँस्यव्यङ्ग्य सोभा प्रश्न बाँउठा उत्तर** (२०६०), सुशील मुडभरीको **प्रतिभा र प्रसङ्गहरू** निबन्धसङ्ग्रह (२०६१), रामेश्वर जलनको गजलसङ्ग्रह **जलनको आँसु** (२०६५), आदि पुस्तकहरूको सम्पादन ।

२.४.१० जीवनका अविस्मरणीय घटना

२०३६ साल चैतमा केवल एक रातको बिरामीको कारण अचानक उनको आमाको निधन भयो । मृत्युपश्चात् उनको आमाको आफ्नै संस्कारअनुसार दाहसंस्कार भयो । अमर त्यागीका अबोध भाइबहिनीहरूलाई आमाको मृत्यु भएको कुरा बुझ्न सकेनन् । ती साना भाइबहिनीहरूले दाजुको हात समातेर आमा कहाँ जानुभएको हो र कहिले आउनुहुन्छ भनेर रुँदै सोधेको घटना उनको मनमा अविस्मरणीय भएको कुरा उनले व्यक्त गर्दछन् ।

ओखलढुङ्गा जिल्लाको यसमा गा.वि.स.मा विद्यालयमा कक्षा ४ मा पढेर घर फर्किरहेको अवस्थामा मधुवाको पुछारमा रहेको मौरी खोला पार गर्दा उनलाई खोलाले बगायो । खोलाको बेगसँगै एक कोषजति तल बगेपछि उनी अचानक एउटा बुटामा अल्झिएर रोकिए । त्यही

रूखको सहायताले उनी खोलाबाट निस्कन सफल भए र आफूले पुनः नयाँ जीवन पाएको अनुभव गरे । जुन घटना उनको लागि अविस्मरणीय रहेको छ ।^{३१}

देशको बदलिँदो राजनैतिक परिवेशसँग तराईमा विभिन्न भूमिगत समूहहरू सक्रिय भए । जनताको पक्षमा राजनीति गर्ने सशस्त्र समूहको आन्दोलन जातीयतामा गएर जोडियो । मधेसीहरूको पकड भएको बारा जिल्लामा जातिगत रूपमा पहाडिया नेपालीहरूमाथि अन्याय, अत्याचारमात्र गरिएन । चन्दा माग्ने, तराई छोड्न धम्की दिने लगायत ज्यान मार्ने चेतावनीसम्म दिइयो । यस किसिमको पीडाबाट अमर त्यागी पनि अछुट रहन सकेनन् । तराई आन्दोलनमा भूमिगत समूहमा एक समूहले उनलाई पाँच लाख रूपैयाँ चन्दा माग्यो । त्यसैगरी तराई आन्दोलनकै अर्को सक्रिय भूमिगत समूहले पाँच दिनको समय दिएर तराई छोड्न भन्यो र यदि नछोडेमा ज्यान लिने धम्की दियो । भूमिगत मधेसीका अर्को सक्रिय भूमिगत समूहले मधेसीका बच्चाहरूलाई पढाउनुपर्दैन । अबदेखि नपढाउनु, यदि पढाउनु नै छ भने चुरेपारि गएर आफ्नै पहाडियाहरूको बच्चाहरू पढाउनु भनेर धम्की दियो ।^{३२} यी घटनाहरू उनको जीवनमा अविस्मरणीय रहेका छन् भन्ने उनको भनाइ व्यक्त भएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य पनि कतिपय घटनाहरू बिसन नसकिने किसिमको रहेको कुरा उनले व्यक्त गर्दछन् ।

२.४.११ पुरस्कार र सम्मान

अमर त्यागीले २०४५ सालमा प्रतीक प्रकाशन वीरगन्जबाट 'प्रतीक कथा पुरस्कार' प्राप्त गरेका थिए । अस्तित्व साहित्य परिवार रौतहटबाट २०५२ मा 'अस्तित्व साहित्य सम्मान'बाट सम्मानित भएका छन् । उनलाई वीरगन्ज साहित्य परिषद्, वीरगन्जले 'विसाप काव्य पुरस्कार'द्वारा २०५९ सालमा पुरस्कृत गरेको छ । २०६० सालमा नारायणी वाङ्मय प्रतिष्ठान वीरगन्जले 'नारायणी वाङ्मय पुरस्कार'द्वारा सम्मानित गरेको छ । २०६१ सालमा बारादर्पण साप्ताहिक, बाराले 'सूत्रस्रष्टा सम्मान'द्वारा सम्मानित गरेको छ । वीरगन्ज साहित्य परिषद् पर्साले २०६२ सालमा अमर त्यागीलाई 'गजल गौरव सम्मान' प्रदान गरेको छ । २०६२ सालमा बारा उद्योग वाणिज्य सङ्घ बाराले 'राष्ट्रिय वाङ्मय सम्मान'द्वारा सम्मानित गरेको छ ।^{३३} यसका साथै उनी विभिन्न समयमा विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट अभिनन्दित एवम् सम्मानित भएका छन् ।

२.४.१२ रुचि

अमर त्यागीको विशेष रुचिको क्षेत्र भनेको साहित्यिक विधा रहेको छ भने प्रायः उनले नेपालमा प्राप्त हुने नेपाली वस्तुहरू नै मन पराउने गरेका छन् । दैनिक खाद्यवस्तुहरूमा

^{३१} ऐजन ।

^{३२} ऐजन ।

^{३३} ऐजन ।

दालभात, रोटी, तिल र टमाटरको अचार, सलाद उनलाई बढी मन पर्छ। सरल, शान्त, मृदुभाषी र मिलनसार स्वभावका अमर त्यागी त्यत्तिकै गम्भीर र मनोबल युक्त देखिन्छन्। दुःखमा नआत्तिने र सुखमा नमात्तिने स्वभाव अमर त्यागीमा रहेको देखिन्छ। उनी कुनै पनि काममा दत्तचित्त भाएर लागिपर्छन्। उनले आफूले सुरु गरेका कामहरू धैर्यसाथ पूर्ण गरेका छन्। हरियो सागसब्जी, दूध र फलफूलमा पनि उनको विशेष रुचि रहेको पाइन्छ।

२.४.१३ भ्रमण

अमर त्यागी भ्रमणमा विशेष इच्छा गर्ने व्यक्ति हुन्। नेपालका विभिन्न ठाउँमा घुमेका त्यागीले भारतका विभिन्न ठाउँहरूको समेत स्थलगत अध्ययन गरेका छन्।^{३४} नेपालका काठमाडौँ, पोखरा, ओखलढुङ्गा, बारा, धनुषा, वीरगन्ज, विराटनगर, गोरखा, पाल्पा आदि धार्मिक ऐतिहासिक एवम् पुरातात्विक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको भ्रमण गरी ती क्षेत्रका रीतिरिवाज, रहनसहनको पनि अनुभव बटुलेको देखिन्छ। नेपालका बासिन्दा भएकाले उनको अधिकांश भ्रमण क्षेत्र भारत भन्दा नेपालमा नै भएको पाइन्छ।

२.५ निष्कर्ष

अमर त्यागीको जन्म २०२५ भाद्र कृष्णाष्टमीका दिन ओखलढुङ्गाको यसम गा.वि.स. मझुवामा भएको हो। ओखलढुङ्गा जन्मी त्यहीँबाट अध्ययन कार्य थालेका अमर त्यागीले स्नातकोत्तरसम्मको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका छन्। शिक्षण पेसाबाट जागिरे जीवन आरम्भ गरेका उनले विभिन्न ठाउँमा गई त्यहाँका संस्थागत एवम् सामुदायिक विद्यालयमा सेवा दिएका छन्। विद्यालय स्तरदेखि क्याम्पससम्म अध्यापन प्राध्यापन गरिसकेका छन्। बाल्यकालदेखि नै कविता लेखन सुरु गरेका अमर त्यागीका विभिन्न पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् भने अन्य केही कृतिहरू प्रकाशोन्मुख रहेका छन्।

सङ्घसंस्थाहरूको स्थापना र सञ्चालनमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेका अमर त्यागी विभिन्न किसिमका पुरस्कार एवम् सम्मानहरूबाट सम्मानित भएका छन्। मार्क्सवादी - माओवादी दर्शनमा झुकाव रहेका अमर त्यागी राष्ट्रियता, स्वतन्त्रता र राष्ट्रिय अखण्डताप्रति सचेत देखिन्छन्। अमर त्यागीले साहित्यको माध्यमबाट समेत समाजलाई सचेत बनाउँदै परिवर्तनको चाहना राखेको देखिन्छ।

^{३४} ऐजन।

परिच्छेद तीन

अमर त्यागीको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

मानिसको जीवनमा उसले गर्ने विभिन्न क्रियाकलापले व्यक्तित्व निर्माणमा पूर्णतः प्रभाव पारेको हुन्छ । मानिसको रुचि, पेसा, सङ्गठन, पारिवारिक वातावरण आदि कुराको पनि मानिसको व्यक्तित्व निर्माणमा ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । यसका साथै सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आर्थिक, भौगोलिक, वातावरणीय आदि प्रभावले पनि मानिसको व्यक्तित्वमा भूमिका खेलेका हुन्छन् । कुनै पनि मानिसले आफ्नो जीवनमा गरेका सम्पूर्ण क्रियाकलापले व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण गर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिमा रहेको गुणले वैयक्तिक व्यक्तित्वलाई देखाउँछ भने सामाजिक कार्यका उच्चताले सार्वजनिक व्यक्तित्वलाई प्रस्तुत गर्दछ । समाजमा मानिस प्रतिष्ठित भएर जीवन सञ्चालन गर्नको लागि सार्वजनिक व्यक्तित्वले ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । विभिन्न ठाउँ, क्षेत्र, सङ्घसंस्था, चालचलन, सुभाषण सल्लाह, सेवा, सम्मान आदिको प्रभावबाट निर्माण भएको अमर त्यागीको व्यक्तित्वको विभिन्न पाटाहरूलाई निम्नानुसार केलाउन सकिन्छ -

३.१.१ आन्तरिक व्यक्तित्व

कुनै व्यक्तिभित्र अन्तर्निहित आन्तरिक प्रवृत्तिहरू नै उनका आन्तरिक व्यक्तित्व हुन् । मानिसमा भएको आन्तरिक स्वभावले आन्तरिक व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । अमर त्यागीको आन्तरिक व्यक्तित्व विशिष्ट किसिमको रहेको छ ।

नेपाली जनताको स्वतन्त्रता, हक, अधिकार, समानता आदिको लागि तत्पर अमर त्यागीलाई यस किसिमको स्वभावले एक देशप्रेमी एवम् स्वतन्त्रप्रेमी सचेत नागरिकको रूपमा स्थापित गरेको छ । समाज सुधार, दीर्घविश्वास, कुरीति, कुसंस्कारको विरोध, छुवाछुतको विरोध, सामाजिक समानताको हिमायती, साहित्यिक क्षेत्रको विस्तार आदि अमर त्यागीका आन्तरिक गुणभित्र बन्ने विशेषताहरू हुन् । नेपाली राष्ट्रिय गौरव, नेपालीपन, नेपाली संस्कृति र नेपालीको पवित्र व्यवहारले उनलाई अत्यन्तै स्वच्छ, पवित्र सज्जन र कर्मशील पुरुषको रूपमा उभ्याएको छ । आफ्नै काममा व्यस्त रहनु, सिङ्गो राष्ट्रको उन्नतिको कामना चाहनु, आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिमा अथक मिहिनेत गर्नु, साहित्यिक साधनामा विशेष रुचि देखाउनु, मानवीय भावना देखाउनु, दुर्व्यसनदेखि टाढा रहनु, नैतिक चरित्रलाई महत्त्व दिनु, आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति सधैं सजक रहनु, आफ्नो दायित्वलाई इमानदारीपूर्वक पूरा गर्नु, अतिथि सत्कार पूर्णरूपमा समर्पित रहनु अमर त्यागीका आन्तरिक गुणभित्र पर्ने विशेषताहरू हुन् । समाजका असहाय, निमुखा, अनाथ, गरिब, वर्गहरूप्रति सहानुभूति राख्ने, शान्त र गम्भीर स्वभावका, अनावश्यक कुराहरू नगर्ने,

पारिवारिक जिम्मेवारी सफल तरिकाले निर्वाह गर्ने आदि काम नै अमर त्यागीका आन्तरिक व्यक्तित्वमा पर्ने स्वभावहरू हुन् ।

३.१.२ बाह्य शारीरिक बनोट र व्यक्तित्व

कुनै व्यक्तिको तीन प्रकार व्यक्तित्वमध्ये बाह्य व्यक्तित्व पनि एक हो । बाह्य व्यक्तित्वले मानिसको शारीरिक बनावटको परिचय दिन्छ । बाह्य आकारप्रकार, रूपरङ्ग, शारीरिक बनोट आदिको समष्टि रूप नै बाह्य व्यक्तित्व हो । शारीरिक रूपले हृष्टपुष्ट रहेका अमर त्यागीको आफ्नै प्रकारका बाह्य व्यक्तित्व रहेका छन् ।

पाँच फुट सात इन्च अग्लो, श्यामवर्ण, मझौला कद, हृष्टपुष्ट शरीर, हँसिलो चेहरा, पोटिला गाला, शरीर सुहाउँदो प्रशन्न छाएको निधार, सुहाउँदो नाक, कालो कपाल, मझौला कान, मीठो र मसिनो बोली, गम्भीर र हँसिलो मुखाकृति, जुँगा राख्ने र दाही काट्ने प्रवृत्ति, चौडा छाती, पोटिला हातखुट्टा, ७५ कि.ग्रा. तौल भएका अमर त्यागीका बाह्य व्यक्तित्व आकर्षक, लोभलाग्दो र प्रभावकारी देखिन्छ । सादा जीवन र उच्च विचारका पक्षपाती त्यागी जुनसुकै जात र उमेरसँगका मानिसहरूसँग पनि प्रेम र सद्भाव राख्दछन् । अनुशासित, व्यवस्थित र क्रियाशील दिनचर्या विताइरहेका अमर त्यागीमा अल्छीपन, थकाइ, उदासीनता जस्ता क्रियाकलापहरू रक्तिभर पनि देखिँदैन ।

समयको परिवर्तनशीलतासँग मानिसको जीवन पनि क्रमशः परिवर्तन हुँदै जान्छ । आफ्नो र परिवारको स्वास्थ्य एवम् खानपिनमा सचेत अमर त्यागी निरोगी देखिन्छन् । दस-एघार वर्षको उमेरमा सिकिस्त विरामी परेका र मर्छ भनेर गाउँमा छुट्टा आँगनमा रातभरि बाहिर सारेका अमर त्यागी तत्पश्चात् खासै ठूलो रोगको सिकार भएका देखिँदैनन् । मौसमको प्रतिकूल स्थिति अनुसार सामान्य रुघाखोकी ज्वरो कहिलेकाहीं हुनु सामान्य कुरा मानिन्छ । घरमा छुट्टा साधारण पहिरनमा बस्ने त्यागी बाहिर हिँड्दा एवम् कार्यालय जाँदा कोट, पाइन्टसँग निकै ठाटिएर हिँड्छन् । आफ्नो शरीरको सरसफाइमा अत्यन्त सचेत अमर त्यागी आन्तरिक स्वभाव र व्यवहारमा सुधार गर्न पनि निरन्तर तत्पर देखिन्छन् ।

३.१.३ सार्वजनिक व्यक्तित्व

मानिसले समाजमा विशेष किसिमको योगदान दिएको हुन्छ । समाजलाई कुनै न कुनै रूपले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यसरी मानिसले समाजमा जुन प्रभाव, प्रेरणा र योगदान दिन्छ, त्यसैलाई नै सार्वजनिक व्यक्तित्व भनिन्छ । नयाँनयाँ विधाको लेखन र प्रकाशनमा विशेष रुचि भएका अमर त्यागी विभिन्न सङ्घसंस्थासँग संलग्न रहँदै आएका छन् । यिनै विभिन्न क्षेत्रको सक्रिय सहभागिता एवम् संलग्नताका कारण उनका व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू निर्माण भएका छन् । उनका सार्वजनिक र अन्तर्निहित व्यक्तित्वका भिन्न भिन्न पाटाहरूलाई निम्नानुसार विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ -

३.१.४ साहित्यकार व्यक्तित्व

अमर त्यागी देशको राष्ट्रिय अखण्डता, स्वतन्त्रता र सार्वभौमसत्ताप्रति सचेत साहित्यकार हुन् । बहुविधामा कलम चलाएका उनका विभिन्न रचनाहरूले उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको पहिचान गराउँदछन् । चालीसको दशकदेखि साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेका अमर त्यागीले कविता, गजल, ताड्का, सूत्रकविता, सूत्रनिबन्ध आदि विविध विधामा योगदान पुऱ्याएका छन् । जसलाई निम्नानुसार चर्चा गरिन्छ -

३.१.४.१ कवि व्यक्तित्व

अमर त्यागीको साहित्यिक यात्रा कविता विधाबाट सुरु भएको पाइन्छ । विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्यिक लेखनमा विशेष रुचि राख्ने त्यागीले कक्षा तीनमा अध्ययनरत रहँदा 'विकास' नामको कविता लेखी वाचन गरेर पुरस्कृत पनि भएका थिए । विभिन्न समयमा फुटकर कविता रचना गर्दै आएका अमर त्यागीले २०४० भाद्र ४ गते गोरखापत्रमा 'गोठालो-गोठाली' शीर्षकको कविता प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेको देखिन्छ । उनका प्रशस्त फुटकर कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । उनको जुनु क्षेत्रीको प्रकाशनमा ८३ पृष्ठको ४४ वटा फुटकर कविताहरूको सङ्गालो अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । अमर त्यागीको अनुभूतिको जुलुस तेस्रो प्रकाशित नवीनतम मान्यता बोकेको सूत्रकवितासङ्ग्रह हो । सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार मानेर अमर त्यागीले ताड्का लेखेका छन् । उनको अभियुक्त ईश्वर नामक ताड्कासङ्ग्रह २०६२ मा प्रकाशित भइसकेको छ । ७८ पृष्ठको उक्त कृतिमा ६२ वटा फुटकर ताड्काहरू रहेका छन् ।

३.१.४.२ सूत्रकथाकार व्यक्तित्व

अहिलेको समय भनेको थोरै समयमा धेरै कुरालाई बुझ्ने अवस्था हो । कुनै पनि कुरालाई सूत्रात्मक रूपमा बुझ्न सक्नु नै वर्तमान समयको माग हो । यसै मान्यतामा आधारित भएर सूत्रउपन्यास, सूत्रसमालोचना, सूत्रकविता आदिको लेखन र प्रकाशनको सुरुवात भइसकेको छ । सूत्रकविताका प्रवर्तक अमर त्यागी एक वाक्यमा प्रभावकारी तरिकाले समाजमा भएको विसङ्गति, विकृति, अनैतिकताप्रति तीक्ष्ण वाण प्रहार गर्ने सूत्रकथा लेखेका देखिन्छ ।

अमर त्यागीका सूत्रकथाहरू धारावाहिक रूपमा बारादर्पण साप्ताहिकमा २०६१ वैशाख १ गतेदेखि प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनका 'अमर त्यागी', 'षडयन्त्र', 'प्रवृत्ति', 'चरित्र', 'प्रतिफल', 'मूल्याङ्कन', 'व्यापार', 'स्वार्थ', 'परिणति', 'कृतिमता', 'पुनरावृत्ति', 'परिणाम', 'परिचय', 'अभिव्यक्ति', 'नियति', 'मनपर्छ', 'बिम्बचित्र', 'उपहास', 'पीडामुक्ति', 'विकास', 'चिसो-तातो', आदि शीर्षकका ७२ वटा सूत्रकथाहरू बारादर्पण साप्ताहिकमा नियमित रूपमा प्रकाशित भएका छन् । यसै कथाहरूलाई सङ्कलन गरी केही कथाहरूमा देशको विद्यमान राजनैतिक विकृति, कुरीति, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको भण्डाफोर गरिएको पाइन्छ । जीवनका सुख, दुःख,

पीडा र व्यथाहरूलाई समेत कथाको विषयवस्तु बनाएका छन् । यसरी अमर त्यागी सूत्रकथाको क्षेत्रमा पनि सफलताको अग्रगतिमा रहेका छन् । अतः उनको सूत्रकथाकार व्यक्तित्व सफल रहेको देखिन्छ ।

३.१.४.३ सूत्रनिबन्धकार व्यक्तित्व

भन्नुपर्ने कुरालाई सूत्रको रूपमा व्यक्त गरी सूत्रनिबन्ध लेखिन्छ । विशेषगरी नयाँ नयाँ साहित्यिक लेखनमा रमाउन चाहने अमर त्यागीले सूत्रनिबन्धमा पनि कलम चलाएका छन् । चालीसको दशकदेखि साहित्यिक यात्रा गरेका अमर त्यागीका सूत्रनिबन्धहरू सोही दशकदेखि नै विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित हुन थालेको पाइन्छ । समाज, देश र जनताप्रति सचेत त्यागीले आफ्ना निबन्धका माध्यमबाट पनि देश, समाज आदिको सुधारात्मक चाहना व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

विभिन्न विषयवस्तुमा उनका सूत्रनिबन्धहरू पत्रपत्रिका प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका 'विमित', 'विश्वास', 'विचार', 'आत्मीयता', 'जिन्दगी', 'अन्धविश्वास', 'इर्ष्या', 'स्वर्ग', 'संस्कृति', 'जिजीविषा', 'दुःख-सुख', 'स्वार्थ', 'सम्भौता', 'पेसा', 'मर्यादा', 'चेतना', 'सफलता', 'वर्तमान', 'व्यक्तित्व', 'अस्तित्व', 'सौन्दर्य', 'धैर्य', 'सम्बन्ध', 'साहित्य', 'सोच', 'चैतन्य' आदि शीर्षकका सूत्रनिबन्धहरू पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यी फुटकर रचनाहरूलाई समेटेर निकट भविष्यमा नै सूत्रनिबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित हुने अवस्थामा छन् ।^१ स्वतन्त्रता नै ठूलो कुरा हो, जसले जीवनमा सुख, शान्ति र सम्वृद्धि ल्याउँछ भन्ने विषयवस्तु उनका निबन्धमा पाइन्छ । राष्ट्रियताको भावना, मानवतावादी विचार, कर्म र कर्तव्यप्रति सचेत, हिन्दुसंस्कृतिको मोह, समयको महत्त्व, मर्यादित जीवन, आफ्नो पेसाप्रति निष्ठावान, स्वार्थी भावनाको त्याग आदि कुरालाई विभिन्न शीर्षकका सूत्रनिबन्धहरूमा व्यक्त गरेको पाइन्छ । सरल, सरस र मीठो भाषामा लेखिएका उनका सूत्रनिबन्धहरूले उनको सूत्रनिबन्धकार व्यक्तित्व सफल रहेको कुराको पुष्टि गरेको पाइन्छ ।

३.१.४.४ गजलकार व्यक्तित्व

२०५० सालमा अभिव्यक्ति पत्रिकामा गजल प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा गजल साहित्यमा प्रवेश गरेका त्यागीको पहिलो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति गजलसङ्ग्रह हो । २०५७ सालमा प्रकाशित बाँसुरीमा आँसुका गीत शीर्षकको गजलसङ्ग्रह उनको पहिलो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति हो । उनले गजलमा विषयगत विविधताको प्रयोग गरेका छन् । 'मायाको मोहनी', 'मान्छेको अस्तित्व', 'आँगनको घाम', 'चेतनाको ज्योति', 'आफन्तको घात', 'फूलको

^१ अमर त्यागीले २०६४ साउनमा शोधार्थीलाई दिएको लिखित जानकारी अनुसार ।

काँढा', 'इमानको भाउ', आदि शीर्षकका ६८ वटा गजलहरूको सङ्गालो बाँसुरीमा आँसुको गीत गजलसङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ ।

३.१.४.५ समालोचक व्यक्तित्व

अमर त्यागी कुशल समालोचक व्यक्ति पनि हुन् । नेपाली साहित्यको विभिन्न विधामा कलम चलाई सफलताको सोपानमा पाइला टेकेका अमर त्यागीले विभिन्न समालोचनात्मक लेखहरू पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरेका छन् ।

अमर त्यागीको नेपाली साहित्यका विविध विधामा गरेका समालोचनात्मक लेखहरू निम्नानुसार रहेकाछन् -

- (क) 'नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति', मधुपर्क २०५५ भाद्र
- (ख) 'श्रीओमको निबन्धकला', सागर २०५६ समालोचना
- (ग) 'अनुराधा उपन्यासका नायक नायिकाको मनोरचना', नव प्रज्ञापन २०५६ पृ.१०-१३
- (घ) 'कविताका कोजल अभिव्यक्तिहरू', गजल गुँड २०५६
- (ङ) 'निर्मोही व्यासको निबन्धकारिता' समकालिन साहित्य २०५६ पूर्णाङ्क ३७ पृ. ९७-१०३
- (च) 'नेपाली गजलको विकासमा सागर पत्रिकाको योगदान' गजल गुँड (गजलविशेषाङ्क) २०६० कार्तिक -चैत्र पृ. १-९ ।
- (छ) 'आधुनिक नेपाली गजल र घनश्याम परिश्रमीको गजलकारिता' बन्दना, २०५५ माघ -चैत्र, वर्ष १७, अङ्क ३, पृ. ५९-६७ ।

उपर्युल्लिखित समालोचनात्मक लेखहरू अमर त्यागीका पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइसकेको पाइन्छ । उनको 'नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति' शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा आदि गजलकार मोतिरामदेखि वर्तमानसम्मका गजलकारहरूको चिनारी दिइँ तिनीहरूका सामान्य परिचय दिइएको छ । त्यसैगरी 'श्रीओमको निबन्धकलामा' अभिव्यक्तिको तीखोपन, अनुभूतिको चोखोपन, भाषाको भरिलोपन शैलीको खिरिलोपन भावको भरिलोपन, विचारको विमुग्धपन आदि भएको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । साथै कतै भावहरू खजमजिएको, विचारहरू बाँझिएको र यथार्थबाट चिप्लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनको अर्को समालोचनात्मक अनुराधा उपन्यासका नायक नायिकाको मनोरचनामा अनुराधाका दुई चरित्रहरू कमलमान र अनुराधाका अचेतन मनका यौन कुण्ठाको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । अनुराधा र कमलमान दुवैमा चारित्रिक कमजोरीपन रहेको कुरा चर्चा गरेका छन् । विस्तृत घटना परिवेश जीवनको सत्यलाई समयमै बुझ्न नसक्नु नै चारित्रिक दुर्बलताको कारण भएको उल्लेख गरेका छन् । 'कविताका कोलाज अभिव्यक्तिहरूमा निर्मोही व्यासको निबन्धकारिता', नेपाली गजलको विकासमा सागर पत्रिकाको भूमिकामा पनि उनले आफ्नो समालोचकीय प्रतिभा देखाएका छन् । निर्मोही व्यासका निबन्धहरूमा वर्तमान राजनीति, परिस्थिति र समाजप्रति सचेत दृष्टि राख्ने

एवम् कुरीति, कुप्रवृत्ति र विरोधाभाषपूर्ण विभिण्डोपनको परिशीलन पाइन्छ । वैचारिक सुस्पष्टताहरू, भाषागत सरलता, शिल्पगत काव्यात्मकता, भावगत तीव्रता, खोजमूलक आत्मपरकता उनका निबन्धकलाका विशेषताहरू चर्चा गरेका छन् । सागर पत्रिकाको जम्मा तेईस अङ्कमा विभिन्न विषय र भावका पाँच दर्जन गजलहरू प्रकाशित भएका छन् ।^२ तसर्थ नेपाली गजलको विकास प्रक्रियामा सागर पत्रिकाले उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको छ । यसरी विभिन्न विषयको सन्दर्भमा समालोचनात्मक लेख लेखेर अमर त्यागीले आफूलाई कुशल समालोचकको रूपमा चिनाएका छन् । अतः उनको समालोचनात्मक व्यक्तित्व पनि कुशल नै रहेको देखिन्छ ।

३.१.५ साहित्येतर व्यक्तित्व

जीवनका अनेक क्षेत्रसँग सम्बद्ध र क्रियाशील रहेर अमर त्यागीले जीवनलाई आफ्नै तरिकाले अगाडि बढाएका छन् । साहित्यिक लेखन बाहेक अन्य विविध क्षेत्रसँग उनको व्यक्तित्व जोडिएको छ । उनको साहित्येतर व्यक्तित्व, उनको रुचि, पेसा, विभिन्न क्षेत्रहरूमा भएको सहभागिता र उनको प्रतिभाको कारणले निर्माण भएको पाइन्छ । विभिन्न सङ्घसंस्थासँग संलग्न भई क्रियाशील भएर काम गरेकाले उनको व्यक्तित्वको पाटो निर्माण भएको छ । उनको सार्वजनिक क्षेत्रप्रतिको लगनशीलता, कर्तव्यको कुशल निर्वाह र विद्वताको कारणले उनको साहित्येतर व्यक्तित्व निर्माण भएको पाइन्छ । अमर त्यागीको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई निम्नलिखित पक्षहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ -

३.१.५.१ पारिवारिक व्यक्तित्व

बाल्यकालमा नै आमाको निधन भएकाले साना-साना भाइबहिनीहरूको पालपोषणको जिम्मेवारी उनको टाउकोमा परेको थियो । प्रतिकूल समय र परिस्थिति हुँदाहुँदै पनि सबैलाई सहेर उनले पारिवारिक नेतृत्व गरेका थिए । २०४९ सालमा वैवाहिक जीवनमा संलग्न भएका अमर त्यागीको परिवार निकै सुखद रहेको पाइन्छ । उनको कुशल नेतृत्वमा उनको सपरिवार सञ्चालित रहेको पाइन्छ । शिक्षित एवम् सचेत परिवारका कुशल सञ्चालक अमर त्यागीको परिवार सुचारु रूपले सञ्चालन हुनमा उनको नै प्रमुख देन रहेको देखिन्छ । सामान्य घरयासी समस्यादेखि घरपरिवारको प्रत्येक सुख-दुःखका सहयात्री अमर त्यागीको पारिवारिक व्यक्तित्व अनुकरणीय छ ।

^२ अमर त्यागी, नेपाली गजलको विकासमा सागर पत्रिकाको योगदान, गजल गुँड गजल विशेषाङ्क २०६० कार्तिक-चैत्र पृ. १-६ ।

३.१.५.२ सामाजिक व्यक्तित्व

अमर त्यागीले सधैं समाज विकास निर्माणका कार्यहरूमा प्रत्यक्ष संलग्न भई कार्यसम्पादन गरेका छन् । अमर त्यागीले गाउँघरमा पाटी पौवा, धारा, पोखरी बनाउने कार्यमा संलग्न भएका देखिन्छ । समाज विकासका लागि स्थापित सङ्घसंस्थाहरूको स्थापनामा उनको विशेष रुचि रहेको पाइन्छ । समाज अगाडि बढेपछि देश अगाडि बढ्छ र देश अगाडि बढेपछि गाउँका बासिन्दाहरू आफैँ अगाडि बढ्छन् भन्ने भावना अमर त्यागीमा रहेको देखिन्छ । समाजसेवाको लागि तन, मन र वचनले सम्भव भएसम्म लाग्ने अमर त्यागीको सामाजिक व्यक्तित्व कुशल रहेको छ ।

३.१.५.३ अध्यापक-प्राध्यापक व्यक्तित्व

अमर त्यागीको प्रमुख कार्य क्षेत्र शिक्षण पेसा नै रहेको छ । २०४३ सालदेखि अध्यापन क्षेत्रमा प्रवेश गरेका अमर त्यागीले हालसम्म पनि प्राध्यापन कार्यमा नै संलग्न रहेका छन् । विभिन्न समय र परिस्थिति अनुसार संस्थागत एवम् सामुदायिक विद्यालयहरूमा संलग्न रहेर उनले अध्यापन कार्य गरेका छन् ।^३

विभिन्न समयमा विभिन्न विद्यालयमा अध्यापन गराएका अमर त्यागीको शैक्षिक कुशलता प्रशंसायोग्य रहेको छ । विभिन्न विद्यालयहरूले उनको कार्यक्षमताको सम्मान गर्दै थप जिम्मेवारीसमेत सुम्पिएका छन् । बालमनोवैज्ञानिक तरिकाले अध्यापन गर्ने अमर त्यागीको पठन प्रक्रियाबाट विद्यार्थीहरूको नतिजा राम्रो आएको पाइन्छ । लामो समयसम्म शिक्षण पेसामा लागी जीवन बिताइरहेका त्यागीको अध्यापक-प्राध्यापक व्यक्तित्व पनि निकै सफल रहेको देखिन्छ ।

३.१.५.४ सम्पादक - पत्रकार व्यक्तित्व

अमर त्यागीले विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादक भएर सम्पादन गरिसकेका छन् । विशेष गरेर साहित्यिक क्षेत्रका चर्चित अमर त्यागीले साहित्येतर क्षेत्रमा पनि उल्लेखनीय कार्य गरेका छन् । खास गरी बारामा रहेर भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक आदि क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याएका अमर त्यागीले पत्रिकाहरूको सम्पादन पनि गरेका छन् । अमर त्यागीले बारा साहित्य परिषद्को मुखपत्र सोपानको सम्पादन गरेका छन् । गजल साहित्यको विकास गर्ने उद्देश्यले स्थापित गजल गुँडको मूर्च्छना गजल पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन गरेका छन् । जनज्योति पत्रिकाको २०४८ देखि पाँच अङ्कसम्मको सम्पादन गरेका छन् । प्रज्ञान साहित्यिक पत्रिकाको ३ अङ्कसम्म प्रधान सम्पादक भएर काम गरेका छन् । सागर साहित्यिक पत्रिकाको गजल विशेषाङ्कको २०६० मा सम्पादन गरेका छन् । देवकोटा स्मारक व्याख्यान सङ्ग्रहको सम्पादक, रामराजा बहुमुखी क्याम्पस बाराको रजतमहोत्सव २०६२ को स्मारिका पत्रिकाको सम्पादन गरेका छन् । उनले

^३ ऐजन ।

आफ्नो सम्पादकीय जीवनमा बारादर्पण साप्ताहिकको प्रधान सम्पादक भएर २०५८-२०६४ सम्म कुशलतापूर्वक कार्य गरेका छन् । पत्रपत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशनमा उनको योगदान प्रशंसनीय रहेको छ । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा सम्पादकीय लेखहरू प्रकाशित गरेका छन् । पत्रपत्रिकाको मात्र नभई विभिन्न व्यक्तिहरूका प्रकाशित भएका पुस्तकहरूको पनि समीक्षा एवम् सम्पादन गरेका छन् । उनले रामप्रसाद शाहको गजलसङ्ग्रह अश्रुपुरित आँखाहरू (२०५८) को 'अश्रुपुरित आँखाहरूमा अभिव्यक्त मानवीय संवेदना' शीर्षकमा सम्पादकीय विचार व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै हाँस्यव्यङ्ग्य हस्ती मुकुन्द आचार्यको प्रश्न सोभा उत्तर बाउँठा हास्यव्यङ्ग्यसङ्ग्रहको सम्पादन गरेका छन् । अर्का निबन्धकार सुशील मुडभरीको प्रतिभा र प्रसङ्गहरू निबन्धसङ्ग्रह (२०६१) को सम्पादन गरेका छन् । गजलकार रामेश्वर जलनको गजलसङ्ग्रह जलनको आँसु (२०६५) को पनि उनले नै सम्पादन गरेका हुन् ।^५

विगत पच्चीस वर्षदेखि निरन्तर रूपमा साहित्यिक एवम् अन्य क्षेत्रमा समेत क्रियाशील भएर काम गरिरहेका अमर त्यागीले एक दर्जन जति पत्रिकाहरूको सम्पादक भएर कार्य गरेका छन् । करिब आधा दर्जन जति पुस्तकाकार कृतिहरूको पनि सम्पादन गरिसकेका अमर त्यागीको सम्पादक तथा पत्रकार व्यक्तित्व राम्रो रहेको छ ।

३.१.५.५ सङ्घसंस्था स्थापना र सञ्चालक व्यक्तित्व

अमर त्यागीको सङ्घ-संस्था स्थापनामा पनि ठूलो भूमिका रहेको छ । उनी आफू जहाँ बसे त्यहीँबाट विभिन्न किसिमका साहित्यिक, सामाजिक सङ्घ-संस्थाको स्थापनामा विशेष देन दिएका छन् । यसरी स्थापना भएका सङ्घसंस्थाहरूमा उनले सञ्चालनको अभिभारा समेत बोकेर सञ्चालन गरेका छन् । बाराको कलैयामा बसी विभिन्न साहित्यिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दै आएका अमर त्यागीले बारासाहित्य परिषद्को स्थापनामा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै २०४३ सालमा सदस्य भएर कार्य सञ्चालन गरेका छन् । देवकोटा स्मृति सभाको स्थापनामा क्रियाशील हुँदै यसै संस्थाको सदस्य सचिव र महासचिवसम्म भई संस्था सञ्चालन गरेका छन् । बारा वाङ्मय परिषद्को गठन गरी स्थापना गरेर उनले सचिवको रूपमा कार्य सञ्चालन गरेका छन् । हाँस्यव्यङ्ग्य समाज, बाराको गठन, स्थापना र सञ्चालनमा विशेष योगदान दिएका छन् । नेपाल भोजपुरी प्रतिष्ठान बाराको गठनमा विशेष देन दिएका अमर त्यागीले प्रमुख सल्लाहकार भएर कार्य सञ्चालन गरिसकेका छन् । नेपाली आख्यान समाज, बारा पर्साको गठन गरी महासचिवको रूपमा २०६० देखि २०६४ सम्म काम गरेका छन् । नारायणी वाङ्मय प्रतिष्ठान वीरगन्जको सचिवको रूपमा २०५८-२०६४ सम्म काम गरेका छन् । नेपाल राष्ट्रिय गजल प्रतिष्ठानको महासचिव भएर २०६१ देखि कार्य सञ्चालन गरेका छन् । भोजपुरी वाङ्मय प्रतिष्ठान वीरगन्जको सदस्यको रूपमा कार्य सम्पादन गरेका छन् । रणलक्ष्मी राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कारको संस्थापक र सञ्चालकको रूपमा २०५७ देखि कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् । उनको

^५. ऐजन ।

विशेष सक्रियता र लगानीमा 'मूर्च्छना' नामक गजल पत्रिकाको स्थापना भएको छ । यसका सम्पादक अमर त्यागी नै हुन् ।^५ यसका अतिरिक्त विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूको आजीवन सदस्य भएर उनले कार्य सञ्चालनमा सहयोग गर्दै आइरहेका छन् ।

समाजसेवा, राष्ट्रसेवा एवम् जनसेवाको भावनाले प्रेरित अमर त्यागीले एक दर्जन भन्दा बढी सङ्घसंस्थाहरूको स्थापनामा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यस्ता किसिमका विभिन्न सङ्घ-संस्था स्थापना गर्नमा योगदान दिने त्यागीको संस्थाहरू सञ्चालनमा पनि त्यत्तिकै ठूलो भूमिका रहेको छ । विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूको सदस्यदेखि सल्लाहकार एवम् महासचिवसम्म भएर सङ्घसंस्थाको सञ्चालनको काम गरेका छन् र गरिरहेका पनि छन् । संस्थागत स्थापना र सञ्चालनमा विशेष देन दिने अमर त्यागीको सङ्घसंस्था स्थापना र सञ्चालन व्यक्तित्व कुशल रहेको छ ।

३.१.५.६ बहुभाषिक व्यक्तित्व

अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम भाषा भएकाले यसैको माध्यमबाट साहित्यकारहरूले आफ्नो अभिव्यक्तिलाई प्रस्तुत गर्दछन् । अमर त्यागी नेवार भए तापनि उनको मातृभाषा नेपाली हो । उनी तराईको मधेसी समाजमा बसेकाले भोजपुरी भाषाको पनि ज्ञान हासिल गरेका छन् । नेपाली भोजपुरी लगायत हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा पनि उनी लिखित एवम् मौखिक अभिव्यक्ति दिन सक्षम छन् । नेपाली भाषा मातृभाषा भएको र उनको शैक्षिक दक्षता एवम् शिक्षण पेसा पनि यसै भाषाको भएकोले नेपाली भाषाको उनलाई राम्रो दखल रहेको छ । नेपाली, अङ्ग्रेजी, भोजपुरी र हिन्दी भाषाका ज्ञाता अमर त्यागीले विशेष गरी नेपाली भाषामा नै साहित्य सिर्जना गरेका छन् । अमर त्यागीलाई यसै आधारमा बहुभाषिक व्यक्तित्वको रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

३.२ जिवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व बीच अन्तर्सम्बन्ध

अमर त्यागीले आफ्नो जीवनको यात्रामा विभिन्न क्षेत्रमा संलग्न भई थुप्रै महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गरेका छन् । उनले ती विभिन्न क्षेत्रमा गरेका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूले गर्दा अमर त्यागीको जीवन सामान्य व्यक्तित्वभन्दा भिन्न व्यक्तित्वको रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ । अमर त्यागीले आफ्नो जीवनमा गरेका विभिन्न कार्यहरूद्वारा निर्मित उनको व्यक्तित्व र उनीद्वारा रचित रचनाहरूको बीच परस्पर निकटम सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । पिता रणबहादुर श्रेष्ठ र माता लक्ष्मी श्रेष्ठको ज्येष्ठ सुपुत्रको रूपमा जन्मिएका अमर त्यागीको परिवार मध्यम स्तरको रहेको छ, तापनि विवाहको पाँच वर्षपश्चात् जन्मिएकाले र हजुरबुबा र हजुरआमा एवम् पाँच पाँचवटी फुपूहरूको काखमा हुर्कन पाएकाले बालकपन सुखद बितेको थियो । उनी दस एघार वर्षको हुँदा मातृवियोगको पीडा सहनुपरेका अमर त्यागीमा त्यसपछि पारिवारिक जिम्मेवारी थपिएकाले क्रमशः उनको जीवन सुखबाट दुःखतर्फ ओरालो लागेको देखिन्छ ।

^५. ऐजन ।

शिक्षा आर्जन गर्ने समयमा केही सङ्घर्ष गर्नुपरेका अमर त्यागीका बालक अवस्थादेखि भोग्दै आएका दुःख सुखका क्षणहरू मातृवियोगको पीडा, देशको राजनैतिक अवस्था, ग्रामिण शैक्षिक स्थिति, आदिका अनुभव एवम् अनुभूतिहरू यिनका साहित्यिक रचनामा पर्न गएको पाइन्छ । उनले आफ्ना कृतिहरूमा आफ्नै जीवनका तीतो अनुभव देखेका र भोगेका कुराहरूलाई व्यक्त गरेका छन् । नयाँ-नयाँ विधा लेखनमा विशेष रुचि राख्ने त्यागीका प्रकाशित कृतिहरू साहित्यको सैद्धान्तिक मान्यतामा आवद्ध रहेका छन् । विभिन्न भूभागको यात्रा गरेका र बहुभाषाका पारखी अमर त्यागीका साहित्यिक कृतिहरूमा पाश्चात्य उत्तर आधुनिकतावादको प्रभाव परेको पाइन्छ ।

मूल कार्य क्षेत्रको रूपमा अध्यापन पेसालाई अङ्गालेका त्यागीले फुटकर कविता रचनाबाट साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरी विस्तारै गहन क्षेत्रतिर उनको लेखन कार्य अगाडि बढेको छ । उनका कविताहरू, गजलहरूमा पूर्वीय एवम् पाश्चात्य प्रभावको समिश्रण पाइन्छ । त्यागीका जेजति फुटकर रचनाहरू र पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्, ती सबै पठनयोग्य र प्रेरणादायी बनेका छन् । भावुक स्वभाव र काल्पनिक क्षमताका धनी अमर त्यागीले कविता, गजल, सूत्रकविता, ताड्का, हाइकु, समालोचना आदि विधामा कलम चलाएर सफलता प्राप्त गरेका छन् । उनको व्यक्तित्व निर्माणमा साहित्यिक संचनाहरूले उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् ।

कुनै पनि साहित्यकारले साहित्यको माध्यमबाट जीवनका दुःख सुखका अनुभवहरूलाई व्यक्त गर्ने गर्दछ । तसर्थ उसको जीवनीको सम्बन्ध उसको रचनासँग जोडिएको हुन्छ । व्यक्तिको अनुभव एवम् कल्पनाद्वारा साहित्य एवम् जीवनी र कृतित्वको एक अर्कामा निकटम सम्बन्ध रहेको हुन्छ । अमर त्यागीका कवितासङ्ग्रह, गजलसङ्ग्रह, सूत्रकवितासङ्ग्रह र ताड्कासङ्ग्रह आदि पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । साहित्य भनेको साहित्यकारको निजी अनुभूति भएकाले जीवनी र व्यक्तित्वको प्रभाव पर्नु स्वाभाविक देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा अमर त्यागीका समग्र जीवनाका मूलभूत पक्षहरू र तिनबाट बनेको उनको व्यक्तित्व तथा तिनै जीवनीका विभिन्न पक्षहरू एवम् व्यक्तित्वका प्रभाव उनका साहित्यिक रचनामा परेको पाइन्छ । उनको पारिवारिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, शिक्षण पेसामा संलग्न, विभिन्न भाषासाहित्यको विस्तार आदि कुराहरूसँग आफूलाई सरिक गराउँदै साहित्य सिर्जना गरेको अमर त्यागीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व एक आपसमा अन्तर्निहित छन् । अत्यन्त परिश्रमी, मिहिनेती, विभिन्न दर्शनहरूको अध्ययता, मानवतावादी विचारका त्यागीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व बीच एक अर्कामा प्रभाव र प्रेरणा प्राप्त भई अन्योन्याश्रित सम्बन्ध स्थापित हुन पुगेको पाइन्छ ।

३.३ निष्कर्ष

माक्सवादी-माओवादी दर्शनका अनुयायी अमर त्यागीले नयाँ-नयाँ विधालेखन र प्रकाशनमा विशेष चासो राखेका छन् । शिक्षण पेसाबाट जागिरे जीवन सुरु गरेका त्यागीको एक व्यक्तित्वभिन्न अनेक व्यक्तित्व अटेका छन् । साहित्यकार व्यक्तित्वभिन्न उनी कवि-व्यक्तित्व, सूत्रकवि व्यक्तित्व, सूत्रकथाकार व्यक्तित्व, सूत्रनिबन्धकार व्यक्तित्व, गजलकार व्यक्तित्व, ताड्काकार व्यक्तित्वका रूपमा चिनिएका छन् भने साहित्येतर व्यक्तित्व अन्तर्गत पारिवारिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, अध्यापक-प्राध्यापक व्यक्तित्व, सम्पादक-पत्रकार व्यक्तित्व, सङ्घ-संस्था स्थापक र सञ्चालक व्यक्तित्व एवम् बहुभाषिक व्यक्तित्वका धनी छन् ।

परिच्छेद चार

अमर त्यागीका प्रमुख साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन

४.१ अमर त्यागीका कविता कृतिको अध्ययन

अमर त्यागीले साहित्यका कविता, गजल, ताड्का, सूत्रकथा, सूत्रनिबन्ध, समालोचना जस्ता विविध विधामा कलम चलाएका छन् तापनि उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू कवितासङ्ग्रह, सूत्रकवितासङ्ग्रह, ताड्कासङ्ग्रह र गजलसङ्ग्रहहरू रहेका छन् । अमर त्यागीका यी प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूका अतिरिक्त लगभग ५०० जति फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् र आठवटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशोन्मुख रहेका पाइन्छन् ।^१ अमर त्यागीका कविता कृतिहरूको अध्ययन गर्नु भन्दा अगाडि साहित्य तथा कविताको सैद्धान्तिक स्वरूपको सङ्क्षिप्त चर्चा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

४.१.१ साहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

साहित्य शब्द संस्कृत भाषाको तत्सम हो । यो शब्द संस्कृत भाषाबाट नेपालीमा आएको हो । 'सहित' शब्दमा 'यत्' प्रत्यय लागेर साहित्य बन्दछ ।^२ साहित्यमा भावना र कल्पनाको योग रहेको हुन्छ । साहित्य शब्दले सहभावलाई बुझाउँदछ । शब्द र अर्थको संयोगबाट नै साहित्य निर्माण हुन्छ । साहित्यमा जीवन र जगत्का विभिन्न अनुभव एवम् अनुभूतिहरू समेटिएको हुन्छ । साहित्यलाई समाजको दर्पण मानिन्छ । साहित्यमा आत्मप्रकाशनको विभिन्न स्वरूपहरू पाइन्छन् । आत्मप्रकाशन मानवमात्रको जन्मजात प्रवृत्ति हो अनि यही आत्मप्रकाशन साहित्यको भावभूमि हो ।^३ साहित्यमा विचार, भाव कल्पना, कला अनुभूति आदिको सम्प्रेषण पाइन्छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यमा विभिन्न विधा तथा उपविधाहरूको विकास भइसकेको छ । साहित्यलाई मूलतः श्रव्य र दृश्य विधामा विभाजन गरिन्छ । यसको साथै गद्य, पद्य, पाठ्य आदि विधा उपविधामा पनि साहित्यको वर्गीकरण भएको छ ।

४.१.२ कविताको सामान्य चिनारी

कविता साहित्यको सर्वप्राचिन विधा हो । संस्कृत परम्परामा काव्यलाई खास गरी विश्वनाथको साहित्यदर्पण ग्रन्थदेखि यता श्रव्य दृश्य गरी दुई वर्गमा बाडी कवितालाई श्रव्य अन्तर्गत राखिएको छ ।^४ छैटौँ शताब्दीमा भामहले, 'शब्द र अर्थको सहभाव काव्य हो भनेर काव्यालङ्कारमा उल्लेख गरेका छन् । काव्य शब्द प्राचीन कालदेखि नै पूर्वीय साहित्य परम्परामा

^१ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^२ हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, (चौ.सं.), (काठमाडौँ साभा प्रकाशन, २०१०) पृ.२ ।

^३ ऐजन्, पृ.३१ ।

^४ वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा), 'नेपाली कविता भाग - ४ (चौ.सं.), (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६०) पृ.१ ।

चलिआएको देखिन्छ । पूर्वीय साहित्य शास्त्रमा काव्य शब्दको प्रयोग व्यापक अर्थमा भएको छ । यस शब्दले कवितालाई मात्र नबुझाई साहित्यका सबै रूपहरूलाई जनाएको छ । संस्कृत परम्परामा काव्यलाई साहित्यको पर्यावाचीको रूपमा लिइन्छ । काव्यले साहित्यको कुनै रचना विशेषलाई बुझाउने गर्दछ । कविता शब्दको व्युत्पत्ति कवि शब्दमा 'तल' र टाप् (कवि + तले + टाप्) ता प्रत्यय लागेर बनेको हो ।^४ पूर्वीय साहित्य परम्परामा काव्य, कविता र कवि परस्पर सम्बद्ध छन् । कवितालाई कविको सिर्जनाको रूपमा लिइन्छ । पूर्वीय साहित्य परम्परामा छैटौं शताब्दीदेखि भामह, दण्डी, रुद्रट, वामन, कुन्टन, मम्मट, विश्वनाथ, जागन्नाथ आदि विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले काव्यको परिभाषा दिएका छन् ।

कविता साहित्यको एक विधागत भेद हो । कविले रचना गरेको कृतिलाई कविता भनिन्छ । कविता वाङ्मयको रागात्मक वा सौन्दर्यपरक शाखा हो; यो भाषिक प्रयोग क्षेत्रको व्यवहारिक र बौद्धिक प्रयोजनभन्दा भिन्न सौन्दर्यात्मक प्रयोजन मुख्य भएको भावप्रधान प्रयोग स्थल हो ।^५ बालकृष्ण समले कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता हो भनी आगो र पानी को भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् । पाश्चात्य विद्वान अरिस्टोटलले 'कविता भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने अनुकरणात्मक कला हो' भनेका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कविता कोमलवनिता सरयति रसिक रसेन सम्मिलिता भनेका छन् ।

यसरी कविताको परिभाषाको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरू बीच मतभिन्नता भएको पाइन्छ । कविताको सर्जक कवि नै हो । कविता भनेको कविको अनुभूतिमूलक लयात्मक सिर्जनात्मक रचना हो भन्ने कुरा पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्यमा उल्लेख गरिएको छ । कविता लयात्मक हुन्छ । कविको कल्पनालाई विभिन्न रस एवम् अलङ्कारले सजावट गरी सुन्दर एवम् कलात्मक तरिकाले कविता निर्माण गरिएको हुन्छ । कविता भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने कविको यथार्थ वा काल्पनिक अनुभूतिको सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति हो ।

४.१.३. कविताका तत्वहरू

पूर्वीय आचार्यहरूले कविता विधाका तत्वका रूपमा रस, शब्दार्थ, सौन्दर्य, रीति, ध्वनि, अलङ्कार आदि कुरालाई समेटेका छन् । कवितामा समावेश भएका भाव, ध्वनि, रस आदि आन्तरिक तत्व अन्तर्गत पर्दछन् भने शीर्षक, संरचना, लयविधान, भाषाशैली, बिम्ब, प्रतीक, कथनपद्धति, अलङ्कार आदि बाह्य तत्वअन्तर्गत पर्दछन् । यी तत्वहरूले नै कविताका लघु रूपदेखि बृहत् रूपसमेतलाई समेटेका हुन्छन् । यहाँ तिनै तत्वहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ-

^४. शिवराम वामन अष्टे, संस्कृत हिन्दीकोश, (वाराणसी; मोतीलाल बनारसीदास, ई १९६६) पृ. २८० ।

^५. वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा), पूर्ववत्, पृ. १५ ।

४.१.३.१ शीर्षक

कविताका विभिन्न तत्वहरूमध्ये शीर्षक महत्त्वपूर्ण तत्व हो । शीर्षक कविताकृतिको नामकरणमात्र नभई कृतिको सारभूत भावविचारको सूचक सङ्केत वा उद्घाटनसमेत हो । शीर्षकले कविताको सारवस्तुलाई पहिल्याउँछ । शीर्षकले कृतिका अन्तर्बाह्य संरचना र भाषाशैलीले बहन गरेको समग्र विषयवस्तुको केन्द्रीय कथ्यलाई जाहेर गर्दछ । कविताको शीर्षक अविधा, लक्षणा र व्यञ्जना विभिन्न किसिमका हुन्छन् । कविताको शीर्षकले नै अभिधात्मक वा प्रतीकात्मक कुनै वा दुवै एकाइलाई लिएको हुन्छ । तसर्थ कविताको प्रमुख तत्व शीर्षक मानिन्छ ।

४.१.३.२ संरचना

कविताको स्वरूप आकार-प्रकार, भाषागत आयाम वा कविताको समग्र बनोट वा प्रारम्भदेखि अन्तिमसम्मको समग्र स्वरूपलाई संरचना भनिन्छ । दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा आख्यानात्मक, नाटकीय र प्रतीकात्मक गरी तीन किसिमका संरचना हुने कुरामा सहमत देखिन्छन् । संरचनालाई बाह्यसंरचना र आन्तरिक संरचना गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यी मध्ये बाह्यसंरचनामा हरफ, सर्ग वा पाउ पर्दछन् भने आन्तरिक संरचना अन्तर्गतक कथनपद्धति, भावविधान, छन्द, अलङ्कार आदि पर्दछन् । तसर्थ यो कविताको महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य तत्व हो । व्यक्तिपिच्छे संरचनाको विविधता भए तापनि संरचनाको अभावमा कुनै पनि रचना तयार गर्न नसकिने हुनाले यो कविताको एक प्रमुख र अनिवार्य तत्वको रूपमा चिनिन्छ ।

४.१.३.३ विषयवस्तु

कविताका विभिन्न तत्वअन्तर्गत विषयवस्तु पनि पर्दछ । विषयवस्तुको क्षेत्र विस्तृत र व्यापक हुन्छ । सामाजिक परिस्थिति, राजनैतिक अवस्था, प्राकृतिक दृश्य, इतिहास, पुराण, कथा आदि विभिन्न क्षेत्रहरूबाट कविताको विषयवस्तु लिइएको हुन्छ । कविले आफ्नो रुचि अनुसार स्वतन्त्र रूपमा आफूले देखे, भोगेका, अनुभव गरेका, खेपेका दुःख, आशा, निराशा, धर्म संस्कृति, प्रकृति, वेद, पुराण आदि कुनै पनि विषयलाई कविताको विषय बनाउन सक्छ । कविले यथार्थ वा काल्पनिक जुनसुकै विषयलाई पनि आत्मसात गरी कविता सिर्जना गर्नसक्छ । विषय वस्तुलाई कलात्मक तरिकाले साहित्य सिर्जना गरेमा स्तरीय बन्नसक्छ । अतः विषयवस्तु पनि कविताको अनिवार्य तत्व मानिन्छ ।

४.१.३.४ लयविधान

लयविधान कवितालाई अन्य विधाबाट अलग्याउने आधार हो । शब्दलाई साङ्गीतिकता दिन यति, गतिको उचित संयोजनद्वारा लयको सिर्जना गरिन्छ ।^९ लयले भाषिक उच्चारण अवस्थामा वर्णगत आरोह वा स्वरताललाई सङ्गीत दिएर श्रुतिमोहक बनाउँदछ । भाषाशैलीको पङ्क्तिगत र पङ्क्तिपुञ्जगत (श्लोकात्म वा अनुच्छेदात्मक) उच्चारण वा श्रवणका क्रममा रम्य लाग्ने साङ्गीतिक ध्वनी नै लयविधानको लक्ष्य हो । लय कविताका हरफहरूमा आदि, मध्य र अन्त्यमध्ये कुनै एक ठाउँमा वा एकै पटक धेरै ठाउँमा पनि आउनसक्छ । लयलाई वार्णिक, मात्रिक, गद्य र भ्याउरे गरी चार प्रकारले विभाजन गरिएको छ । वार्णिक, मात्रिक र भ्याउरे लयलाई बद्धलय भनिन्छ, किनकि यी आफ्नै शास्त्रीय विधानमा बाँधिएका हुन्छन् । गद्य कवितामा चाहिँ कविको मौलिक आन्तरिक र स्वच्छन्द लय रहने गर्छ । त्यसैले लय कविताको अनिवार्य तत्व हो ।

४.१.३.५ भाषाशैली

भाव प्रकाशनको लागि गरिने अभिव्यक्ति कौशल नै भाषाशैली हो । यसले कवितालाई लयात्मक बनाउँछ । कवितामा प्रयुक्त भाषा लयात्मक कलात्मक र अभिव्यञ्जनपूर्ण हुनुपर्छ । भाषाशैलीको प्रयोगले पनि कविताको स्तर निर्धारण गर्दछ । मानव आधारभूत भाषिक व्याकरणको प्रतिपादन गरेरै पनि पद-पदावलीगत, वाक्यगत र अनुच्छेदगत अनेकौं व्यक्तिक्रम र अतिक्रमण समेतबाट भाषाशैलीले बढी व्यञ्जकता, लालित्य र लयात्मकता कवितामा प्राप्त गर्दछ । अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो । भने कवितामा प्रयोग गरिने सङ्ठनगत पद्धतिलाई शैली भनिन्छ । शैली व्यक्ति पिच्छे फरक-फरक हुन्छ । जनमानसमा बोलिने कच्चा भाषालाई साहित्यकारले परिष्कार र परिमार्जन गरी विशिष्ट बनाउँछ । कविताको भाषाशैली गद्यात्मक र पद्यात्मक दुवै हुन्छ । अतः भाषाशैली कविताको अनिवार्य तत्व हो ।

४.१.३.६ कथनपद्धति

कथनपद्धति प्रस्तोताले प्रस्तुत गर्ने कला ढाँचा हो । कविले कवितालाई सम्प्रेषणीय बनाउन कुनै एक ढाँचाको प्रयोग गर्दछ । कवि स्वयम्को कविताकथन कविप्रौढोक्ति वा प्रथम पुरुषीय कथनपद्धति हो । जब यसले विस्तृत रूप लिन जान्छ र आख्यानात्मकता प्रवेश गर्छ तब नाटकीय कथनपद्धतिको समेत अबलम्बन गर्न पुग्दछ । कविले आख्यानीकृत वा नाटकीकृत जुन रूपमा जीवन र जगतको वर्णन गरे पनि त्यसको केन्द्रीय तत्व भाव नै रहेको हुन्छ । यो भाव कवितामा कविले कहीं कविप्रौढोक्ति ढाँचामा र कहीं कविनिबद्ध-वक्तृप्रौढोक्ति र कहीं दुवै ढाँचाको दोहोरो कथनपद्धतिगत ढाँचामा प्रकट गर्दछन् ।

^९ ऐजन ।

४.१.३.७ केन्द्रीय कथ्य तथा भावविधान

कविले कवितामा व्यक्त गर्न खोजेको मूल भाव वा विचारलाई केन्द्रीय कथ्य भनिन्छ । मानवीय जीवन दर्शन, समाज, संस्कृति, भूगोल, पौराणिक कथा, प्रकृति, इतिहास आदिलाई उपजीव्य बनाई वा कल्पनीयता, भावात्मकता, रागात्मकता, रसात्मकता र लयात्मकताका साथ कविले पुनःसिर्जना गर्दा कविबाट उत्पन्न आन्तरिक क्रियाप्रतिक्रिया नै कविताको केन्द्रीय कथ्य हुन्छ । मानवीय अनुभवको क्षणविशेष, एक खास मनोदशा, जीवनकै एक भाग, जीवनको समग्रता र जीवनसन्दर्भको विराट्तालाई क्रमशः अङ्गाल्दै कविताका पूर्वोक्त पाँच उपविधा (मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य र आर्ष/विकासशील महाकाव्य) हरू कथ्य विषयवस्तु र भावविधानका आयामका दृष्टिले मुक्तकदेखि आर्ष महाकाव्यसम्म क्रमशः विस्तार हुँदै जान्छ । भावलाई कविताको मुटु पनि भनिन्छ । भाव नै भावकमा रसानुभूति गराउने हुँदा कविताको एक महत्पूर्ण अङ्गको रूपमा भावविधान तथा केन्द्रीय कथ्यलाई लिन सकिन्छ ।

४.१.३.८ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कुनै कृतिमा मुख्य कथ्य अर्थको सहचर प्रतिच्छायाको रूपमा आउने अर्को सहप्रस्तुत वा सहवर्ती अर्थ बिम्ब हो । जीवन जगत्का विविध सन्दर्भ र सामग्रीबाट बिम्बविधान हुनसक्छ र अर्थालङ्कारहरू बिम्बविधानकै उपक्रम हुन् ।^५ बिम्बले कवितालाई सुन्दर बनाउनुका साथै अर्थलाई व्यञ्जनाधर्मी तुल्याउँछ । बिम्ब कलात्मक र सौन्दर्य हुनाको साथै यसले कवितामा ओज थप्ने काम गर्छ । कवितामा व्यापक रूपमा प्रयोग हुने बिम्बलाई स्थानीय बिम्ब भनिन्छ । स्वभावोक्ति, वैधर्म्य, प्रश्न, तर्क-वितर्क, द्वन्द्व तथा प्रशंसा आदि अनेक प्रकारका परिस्थितिमा बिम्बको सिर्जना गरी काव्यलाई चमत्कारपूर्ण बनाउँछ । विभिन्न प्रकारका ऐतिहासिक, पौराणिक, मिथकीय आदि प्रतीकहरूको प्रयोग गरेर कवितालाई थप रोचक एवम् आकर्षक बनाइन्छ ।

अलङ्कारलाई कविताको बाहिरी रूप मानिन्छ । कवितामा रोचकता एवम् मीठासपन थप्न अलङ्कारको ठूलो महत्त्व हुन्छ । अलङ्कारले शब्द-शब्दमा तथा अर्थ-अर्थमा रोचकता थप्ने काम गर्दछ । अलङ्कार कथ्य विषयलाई कलात्मक र भाव संवेद्य गराउन कवितामा प्रयोग हुने भएकाले यसलाई पनि कविताको अनिवार्य तत्वको रूपमा स्विकारिन्छ ।

४.१.४ नेपाली कविताको विकासक्रम

नेपाली साहित्य इतिहासको खोजी गर्ने क्रममा आधिकारिक जेठो कविता सुवानन्ददासद्वारा लिखित 'पृथ्वीनारायण' (१८२६) हो । १८२६ देखि सुरु भएको नेपाली कविताको विकासक्रमलाई विभिन्न विद्वानहरू विभाजन गरेका छन् । नेपाली कविता विधाको

^५ वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा) पूर्ववत्, पृ. १०८ ।

कलाविभाजनबाट विद्वान एवम् समीक्षकहरू बीच मत-मतान्तर भए पनि पाठ्यक्रममा आधारमा यसरी कालविभाजन गरिएको छ -

- (१) प्राथमिक काल (१८२६-१९४० सम्म)
- (२) माध्यमिक काल (१९४१-१९७४ सम्म)
- (३) आधुनिक काल (१९७५ यता)

४.१.४.१ प्राथमिक काल (१८२६-१९४० सम्म)

सुवानन्द दासको 'पृथ्वीनारायण' शीर्षकको कविताबाट प्रारम्भ भएर मोतीराम भट्टको उदय हुनु पूर्वको समयलाई प्राथमिक काल भनिन्छ । १८२६ देखि १९४० सम्म यस कालको समयावधि मानिन्छ । यस काललाई पूर्वाद्ध चरण वीरकाल (१८२६-१८७२) र उत्तराद्ध चरण भक्तिकाल (१८७३-१९४०) गरी दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । प्राथमिक काल कविता लेखनको सुरुवातको समय हो । यस कालमा शासक स्तुति, वीर बन्दना, राष्ट्रभक्ति, देशप्रेमको भावना वीर धाराका कवितामा पाइन्छ । ईश्वरको साकार तथा निराकार रूपको चित्रण, भक्तिसर, दार्शनिकता तथा आध्यात्मिक चिन्तन भक्तिधाराका कवितामा पाइने मूल विशेषताहरू हुन् । यसरी १८२६ देखि सुरुभएको प्राथमिक काल १९४० मा मोतीराम भट्टको उदयसँगै समाप्त भएको देखिन्छ ।

४.१.४.२ माध्यमिक काल (१९४१-१९७४)

नेपाली कविताका विकासयात्रामा माध्यमिक काल भन्नाले मोटामोटी १९४१-७४ का बीचको लगभग साढे तीन दशकको समयावधि बुझिन्छ । मोतीराम भट्टको उदयसँग यस कालको प्रारम्भ भएको हो । लेखोटयुग पार गरी छापाखानायुगमा नेपाली कविताको प्रवेश माध्यमिकताको प्रवर्तनक्रमसँग सम्बन्धित एक मुख्य घटना हो र मोतीराम भट्टद्वारा छपाइएको भानुभक्तिय 'रामायण'को बालकाण्डको प्रकाशन यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छँदै छ । १९४२ सम्ममा भानुभक्तको रामायणको सम्पूर्ण भाग प्रकाशित भएको र रघुनाथको 'सुन्दरकाण्ड' डमरुवल्लभले प्रकाशित गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी गोरखापत्रको प्रकाशन (१९५८) सुन्दरी (१९६३) जस्ता पत्रिकाको प्रारम्भ भयो । माध्यमिक कालमा शृङ्गारिक भावधारा केन्द्रीय प्रवृत्तिको रूपमा देखापऱ्यो भने मोतीराम भट्ट र मोतीमण्डलीको केन्द्रीय भूमिका रहयो । मोतीमण्डलीको सामूहिक प्रयासद्वारा समस्यापूर्तियुक्त कविताहरू रचिए । माध्यमिक काललाई मोटामोटी रूपमा पूर्वाद्ध (१९४१-६१) र उत्तराद्ध (१९६२-७४) गरी दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । माध्यमिककालको उत्तराद्धमा लेखनाथ पौड्यालजस्ता कविले शृङ्गारलाई तोड्दै नेपाली कवितामा नव युगको आमन्त्रणको प्रयास गरिरहे तापनि सूक्तिसिन्धु शृङ्गारिक कवितासङ्ग्रह (१९७४) शृङ्गारिक धाराको चर्चित कवितासङ्ग्रह बन्न पुग्यो । सूक्तिसिन्धुसम्म आइपुग्दा कविताहरूले

अश्लीलतालाई बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ । यही **सूक्तिसिन्धु** नै माध्यमिक कालको अन्तिम निसानी बन्न पुग्यो ।

शृङ्गारिक भावधारामा रचना गरिएका यस कालका कविताहरूमा प्रायः नैतिकता, सांस्कृतिक जागरण, औपदेशिकता विम्बप्रतिकको प्रयोग हिन्दी, उर्दू, संस्कृत भाषाको मिश्रण, औपदेशिकता, वीरवन्दना, अनुवाद र रूपान्तरण, सामूहिक लेखनजस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् भने केही मौलिक खालका कविताहरू पनि लेखिएको पाइन्छन् ।

४.१.४.३ आधुनिककाल (१९७४ देखि वर्तमानसम्म)

नेपाली कविताको आधुनिककाल **सूक्तिसिन्धु**को प्रकाशन (१९७३) पश्चात् प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यसरी १९७५देखि वर्तमानसम्मको समयलाई आधुनिक काल भनिन्छ । माध्यमिक काल र आधुनिक कालका मध्यमाणिको रूपमा रहेका लेखनाथ पौड्यालबाट नै आधुनिक कालको पहिलो परिष्कारवादी धाराको सूत्रपात भएको हो । शृङ्गारिक धाराको उत्कर्षपश्चात् लेखनाथ पौड्याल, चक्रपाणि चालिसे, सोमनाथ सिग्देल आदि सर्जकहरूद्वारा व्याकरणसम्मत शिल्पप्रक्षमाथि सचेतना अपनाउँदै नयाँ काव्यशैली लिएर कविता लेखनको थालनीसँगै आधुनिक कालको सूत्रपात भएको हो । १९७५ देखि सुरु भएको आधुनिक नेपाली कवितामा बदलिदो राजनैतिक परिवेशसँग विभिन्न धारा उपधाराहरूको उत्तारचढाव हुँदै वर्तमानसम्म चलिरहेको छ । नेपाली कविताको आधुनिक कालमा निम्नानुसारका धाराहरू देखा परेका छन् -

- (क) परिष्कारवादी धारा (१९७५-१९९०)
- (ख) स्वच्छन्दतावादी धारा (१९९१-२०१६)
- (ग) प्रयोगवादी धारा (२०१७-२०२९)
- (घ) समसामयिक धारा (२०३० देखि वर्तमानसम्म)

(क) परिष्कारवादी धारा (१९७५-१९९०)

परिष्कारवादी धारालाई क्लासिकल वा शास्त्रीयतावादी धारा पनि भनिन्छ । माध्यमिक काललाई तोड्दै नेपाली कवितालाई आधुनिक काल तर्फ निम्त्याउने मुख्य श्रेय कवि लेखनाथ पौड्याललाई प्राप्त छ । उनी नेपाली परिष्कारवादी धाराका प्रवर्तक एवम् केन्द्रीय प्रतिभा मानिन्छन् । माध्यमिक कालको शृङ्गारिक धाराले भित्त्याएको कथित अश्लीलता र विकृतिबाट समाजलाई मुक्त पार्न, सामाजिक मूल्य र मान्यताको स्थापनार्थ नैतिक र आध्यामिक भावधारालाई प्रश्रय दिन यस धाराको सूत्रपात भएको हो । यसरी १९७५ देखि लेखनाथ पौड्यालको नेतृत्वमा आरम्भ भएको परिष्कारवादी धारा देवकोटाको आगमनसम्म प्रमुख र त्यसपछि गौणरूपमा वर्तमानसम्म प्रवाहित रहेको छ । लेख्य व्यकरणका अनुशासनमा रही कविता लेख्ने र कविताका भाव, लय, भाषाशैली र शिल्प संरचनामा संयमका साथै सन्तुलन

एवम् परिष्कार परिमार्जन चाहने परिपेक्ष्यमा नै मुख्यतः यस धारालाई परिष्कारवादी धारा भनिएको हो ।

१९७५ देखि प्रारम्भ भएको परिष्कारवादी धारा १९९१ देखि ऋद्धिबहादुर मल्लको सम्पादनमा शारदा मासिक पत्रिकाको माध्यमबाट देवकोटाको उदय धएपछि गौणरूपमा देखा पर्दछ र प्रमुख रूपमा स्वच्छन्दतावादी धाराको आरम्भ हुन्छ ।

(ख) स्वच्छन्दतावादी धारा (१९९१-२०१६सम्म)

पाश्चात्य साहित्यको प्रभावमा नेपाली साहित्यमा पनि १९९१ देखि स्वच्छन्दतावादी धाराको सूत्रपात भएको हो । यस धाराको उदय लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाबाट भएको हो र यसका मुख्य प्रवर्तक लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नै मानिन्छन् । स्वच्छन्दतावादी कविहरू बौद्धिकताभन्दा हार्दिकता रुचाउँछन् । स्वच्छन्दता-वादी कविहरू सहज र स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्तिमा जोड दिदै अतिप्रितिको मोह र भविष्यका स्वप्निल कल्पनामा रमाउँछन् । समानता, विश्व भ्रातृत्व र मानवताको चाहना राख्दै अविदित रहस्यप्रति आकर्षित रहन्छन् र अद्भूत रहस्यको सम्भाव्यतामा मस्त रहन्छन् । यिनै प्रवृत्तिगत विशेषताहरू स्वच्छन्दतावादी धारामा रहेको पाइन्छ ।

यस कालका कविहरूमा वर्णमान्त्रिक छन्दको सचेत प्रयोग तथा मान्त्रिक, स्वमर्णिक छन्द र गद्यछन्दका कवितामा नवीनता तथा भाषाशैलीगत कोमलता र हार्दिकता पाइनुका साथै सामाजिक जनजीवनमा पीडा र मर्म तथा काल्पनिकताको स्वच्छन्द आकाशमा विचरण गर्नेजस्ता वैशिष्ट्य पाइन्छन् । १९९१ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको आगमनसँगै प्रारम्भ भएको स्वच्छन्दतावादी धारा क्रमशः स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धारा हुँदै २०१६ सालमा देवकोटाको निधनसँगै अन्त्य भएको पाइन्छ ।

(ग) प्रयोगवादी धारा (२०१७ -२०२९/३०)

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको देहवसान (२०१६) पश्चात् कवि मोहन कोइरालाको प्रयोगधर्मी कवित्वले रूपरेखा पत्रिका (२०१७) को 'घाइते युग' कविताको माध्यमबाट यस धाराको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यस प्रयोगवादी धारामा एकातर्फ प्रतीकवादी, अतियथार्थवादी र विसङ्गतिवादी अवचेतन लेखन र अमूर्त लेखनका विशृङ्खलताको समष्टिप्रभावमा कविता अर्थिनुपने स्थिति अब देखा पर्‍यो भने परिष्कारवादी र स्वच्छन्दतावादी परम्पराका नेपाली पाठकहरूका निम्ति यो प्रयोगवादी धारा निकै दुर्बोध्य र क्लिष्ट रही विवादस्पद हुन पुग्यो । यस धाराका कविताहरू सामान्यतः पङ्क्तिपङ्क्तिमा नअर्थिने र नबुझिने जस्तो हुन थाले । कविता दुर्बोध्य भएकोले सामान्य पाठकको निम्ति पढनयोग्य भएन । यस धाराका कविहरूले मानवजीवनलाई यौनवासनाको आँखाले हेरी जीवनलाई प्रायः बीभत्स, विद्रय, विसङ्गत, व्यर्थ, निस्सार र शून्य देखे । यस आधारमा यस धारामा जीवनबोधलाई भन्दा मृत्युबोधलाई बढी महत्त्व

दिने प्रवृत्ति पाइन्छ । यस धाराका कविताकृतिको सिङ्गो संरचना प्रायः अस्तव्यस्त र खजमजपूर्ण रहे पनि अनेक सुन्दर बिम्ब-प्रतीक र सङ्केतहरूको उपस्थितिचाहिँ फेला पर्दछ ।

(घ) समसामयिक धारा (२०३० देखि वर्तमानसम्म)

२०३० को दशकसम्म प्रयोगवादी र आयामेली लेखनले भित्र्याएको जटिलता र दुर्बोधताको विकल्पमा २०३० पश्चात् सम्प्रेषणीयताको माग राख्दै समसामयिक धाराको अभ्युदय भएको हो । यसरी २०३० देखि सुरु भएको समसामयिक धारा वर्तमानसम्म चल्दै आइरहेको छ । कुनै खास वाद, सिद्धान्तमा केन्द्रित नरही वर्तमान समयका समस्या, सामाजिक विकृति, अन्याय र अत्याचारको विद्रोहस्वरूप सरल र सम्प्रेष्य भाषामा कलात्मक कविता लेख्ने प्रवृत्तिको अभ्युदय भयो जसलाई समसामयिक धारा अन्तर्गत राखिन्छ । यसैको फलस्वरूप समसामयिक धाराको सुरु भयो ।

यसरी २०३० देखि सुरुभएको समसामयिक धारामा देशको विभिन्न राजनैतिक परिवर्तन, अन्याय, अत्याचार, हिंसा-हत्याको विरुद्धमा कलम चलेको पाइन्छ । यस धारामा विषयवस्तुको क्षेत्रमा समसामयिकता, वीरता, भक्ति, शृङ्गार, प्रेम, यौन, प्रकृति, जीवन-मृत्यु, विसङ्गति, विकृति आदि विविध भावप्रवाहभिन्न यो धारा विचरण गरेको देखिन्छ । व्यङ्ग्य विद्रोह र असन्तुष्टिलाई बिम्बात्मक, प्रतिकात्मक रूपमा अत्यन्त सघन प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस धारामा २०३६ सालको 'जनमत सङ्ग्रह', २०४१ सालको 'दार्जिलिङको 'गोर्खा आन्दोलन', २०४६ सालको 'जन-आन्दोलन', २०५८ सालको 'राजदरबार हत्याकाण्ड', २०६३ सालको 'जन-आन्दोलन' आदिको प्रभाव प्रखर रूपमा परेको पाइन्छ । अमर त्यागी यसै धारामा सक्रिय रहेर साहित्य लेखन गरिरहेका छन् । उनको फुटकर रचनाका अतिरिक्त चारवटा पुस्तकाकार कृतिहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । उनको प्रकाशित पुस्तकाकार कविता कृतिहरूको निम्नानुसार अध्ययन गर्न सकिन्छ -

४.२ अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहको अध्ययन

अमर त्यागीको अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह २०५८ सालमा जुनु क्षेत्रीले प्रकाशित गरेकी हुन् । यस कवितासङ्ग्रहमा ४४ वटा फुटकर कविताहरू सङ्कलित छन् । विभिन्न विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका फुटकर कविताहरूको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ -

४.२.१ अनुभूतिका प्रतिबिम्बहरू कविताको विश्लेषण

'अनुभूतिका प्रतिबिम्बहरू' अक्षरहरू देश कवितासङ्ग्रह (२०५८) मा सङ्कलित कविताहरूमध्ये पहिलो कविता हो । स्वदेशी संस्कृति, रीतिरिवाज, प्राकृतिक अनुपमतालाई यस कविताको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ ।

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा देशको प्राकृतिक सुन्दरता, नेपालीहरूको लोकसंस्कार रीतिरिवाज, विभिन्न जातजातिहरूको चालचलन, भेषभूषा, संस्कृतिप्रतिको मोहजस्ता कुराहरू विषयवस्तुको रूपमा रहेको छन् ।

हाम्रो देश नेपाल प्राकृतिक सुन्दरताले भरिपूर्ण देश हो । घामजूनको लुकामारीसँगै नेपालका सुनगाभा, सुनाखरीजस्ता असङ्ख्य फूलहरूले सौन्दर्यता छरेका हुन्छन् । विभिन्न समयमा विभिन्न जातजातिहरूले आ-आफ्नो चाडपर्वमा अनेक किसिमका बाजाहरू बजाउँदै लोक नृत्यसहित हार्दिकताको साटासाट गर्दछन् । आफ्नै किसिमका रहनसहन र लवाइ-खवाइ भएका नेपालीहरू बाध्यतावश विदेशी भूमिमा गएर आफ्नो स्वाभिमानलाई गुमाउँदा नेपाल आमाको मुटु छियाँछियाँ बन्छ तसर्थ आफ्नै देशमा स्वतन्त्रापूर्वक गाउँवेसीमै मगमगाउनु पर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

यस कविताको भाषा सरल छ । सुनगाभा, लालीगुराँस, सुनाखरीजस्ता शब्दहरूले कविता थप ओजपूर्ण बनेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले कवितालाई पठनयोग्य बनाउँन सफल भएका छन् । यहाँ मनहरू, तनहरू आसहरू, लासहरू, बतास, सुवासजस्ता अन्यानुप्रास मिलेका शब्दहरूको प्रयोगले कवितालाई लयात्मकता प्रदान गरेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अनूभूतिको प्रतिबिम्बहरू' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह-मा सङ्कलित पहिलो कविता हो । यो कविता त्रिपन्न पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण गरिएको छैन । यहाँ सबैभन्दा लामा पङ्क्तिहरू पच्चीसौँ, अट्ठाइसौँ, एकचालिसौँ पचासौँ हुन, भने छोटो पङ्क्तिहरू पहिलो, दोस्रो, बाइसौँ, सत्ताइसौँ, पैतीसौँ, हुन् । छोटो पङ्क्तिहरूमा दुई शब्द र लामा पङ्क्तिहरूमा पाँच शब्द रहेका छन् ।

४.२.२ आत्मबोध कविताको विश्लेषण

प्रस्तुत कवितामा मानिसले जीवनको भोगाइबाट यथार्थ कुरालाई बुझेर चेतनशील बन्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई उजागर गरिएको छ ।

(क) विषयवस्तु र भाव

मानिसको अन्तर्मनको चेतना र जीवनको भोगाइबाट प्राप्त यथार्थ ज्ञानलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । भोगाइका शिपीहरूबाट अनुभूतिका मोतिहरू बटुल्न सकिन्छ । काम गरेर बाँच्नुको सार्थकता दिन सकिन्छ । समयको शाश्वत सत्यबोध गर्न सकिन्छ । आत्मबोध

गूढता जति भोग्यो उति अपूर्व हुन्छ । भोगाइको शृङ्खला मेटिदैन । यही नै यस कविताको मूल भाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । गद्यलयमा लेखिएको यस कवितामा कविप्रौढोक्ति कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । छुन्छन्, छुन्छन, बटुल्छु, उन्छु, टिप्छु, मर्छु जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भई अन्त्यानुप्रास मिलेकोले कवितालाई लयात्मक प्रदान गरेको छ । तत्सम तद्भव एवम् भर्त्ता शब्दको प्रयोगले कविता पठनयोग्य छ । कविताको शीर्षकमा भएको आत्मबोध कविताको पङ्क्तिमा पुनरावृत्ति भई कवितालाई अन्तर्लयात्मक बनाएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'आत्मबोध' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित दोस्रो कविता हो । यस कविता बाईस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । यहाँ सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । कम्तीमा दुई शब्ददेखि बढीमा पाँच शब्दसम्मको पङ्क्ति योजना रहेको छ ।

४.२.३ अक्षरहरूको देश कविताको विश्लेषण

'अक्षरहरूको देश' कविता अक्षरहरूको देश (२०५८) मा सङ्कलित कविताहरू मध्ये तेस्रो कविता हो । एउटा कविता 'अक्षरहरूको देश' नामबाट चौवालीसवटा कविताहरू सङ्कलित भएको सिङ्गो सङ्ग्रहको नामकरण गरिएको छ । अक्षरहरूको परिचय र पहिचानको अर्थलाई यस कविताको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ ।

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा मानवतावाद, अस्तित्ववाद, सामाजिक तथा देशभक्तिको भावना, देशको सार्वभौम सत्ता जस्ता कुराहरू नै विषयवस्तुका रूपमा रहेका हुन्छन् ।

अक्षरहरू आफैमा सार्वभौम हुन्छन् । व्यक्ति-व्यक्ति मिलेर परिवार, परिवार-परिवार मिलेर समाज, समाज-समाज मिलेर देश बने भन्ने अक्षरहरू मिलेर शब्द, शब्दहरू मिलेर अध्याय बन्ने गर्दछ । अध्यायभित्र रहेका अलङ्कारहरूले राष्ट्रियतालाई देखाउँदछ भने अलङ्कारभित्रका लक्षणहरू अक्षरहरूको संविधान हुन् । गान्धी, बुद्ध, मण्डेला आदि अक्षरहरूका अर्थ हुन् । जसले शान्ति, सहिष्णुता र समानताको बोध गराउँछ । हिटलर, लादेन, बोकासा आदि अक्षरविहीन अक्षरहरू हुन् । देशको आफ्नै परम्परा प्रवृत्ति भएभन्ने अक्षरहरूको आफ्नै सभ्यता र संस्कृति हुन्छ । अक्षरहरूको देशमा अक्षरहरू नै जनताका रूपमा सार्वभौमसम्पन्न हुन्छन् । यही यस कविताको मूलभाव हो । जसलाई कविता मार्फत यसरी प्रष्ट पारेका छन् -

अक्षरहरूको संविधानमा
अक्षरहरू नै सर्वशक्तिमान हुन्छन्
अक्षरहरूको देशमा
अक्षरहरू नै सार्वभौम सम्पन्न हुन्छन् ।

अक्षरहरूको देश, पृ. १२ ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कवितामा केही क्लिष्ट भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । बुद्ध, गान्धी, मण्डेला जस्ता शब्दहरू शान्ति, सहिष्णुता, समानताका प्रतीकका रूपमा आएका छन् भने हिटलर, बोकासा, लादेनजस्ता शब्दहरू हत्या, आतङ्कका प्रतीक बनेर रहेका छन् । तत्सम तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । अक्षरहरूको देश बारम्बार पुनरावृत्ति भई कवितालाई अन्तर्लयात्मक प्रदान गरेको छ । बन्छ, हुने हो, हुन्छन्, संविधानमा, देशमा आदि शब्दहरू आई अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत अक्षरहरूको देश कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सडकलित तेस्रो कविता हो । यो कविता तेत्तीस पंङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । यहाँ प्रत्येक पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । यस कवितामा कम्तीमा दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि बढीमा छ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.४ निर्भर कविताको विश्लेषण

प्रस्तुत कवितामा समयको महत्त्वलाई बुझाएको छ र निर्भरको प्राकृतिक सुन्दरतालाई उजागर गरिएको छ ।

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा मूलरूपमा आकाशको पानी र गौणरूपमा सूर्य, इन्द्रेणी, धर्म, संस्कृति, सभ्यता आदि विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

निर्भर समयको गतिसँगै इन्द्रेणीको तरङ्गमा भर्छ । समयको प्रवाहसँगै पानीको प्रवाहको रूपमा पृथ्वीमा आएर बग्दछ । मानिसको सभ्यता र संस्कृति भएजस्तै उसको पनि आफ्नै धर्म छ । छडछड गर्दै भर्नु निर्भरको धर्म हो । कहिले घामको उज्यालो त कहिले जूनको शीतलतासँगै हर्ष, विस्मात सबै निर्भरमा रहेको हुन्छ । निर्भरले उज्यालो गीत सुनाउँदै स्वाधिनताको प्रीति सुनाउँछ । सभ्यता र संस्कृतिको कथा सुसेलेर निर्भर निरन्तर भरिरहन्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल छ । भरभर, छलछल, छडछडजस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले कविता पढ्नमा मिठासपन थपेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ । तरङ्गमा, रङ्गमा, भर्छ, खुल्छ, सुसाउँछ, हुन्छ, निरन्तर, भरभर आदि शब्दहरू आई अन्तर्लयात्मकता थपिएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'निर्भर' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित चौथो कविता हो । यो कविता पच्यन्न पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । कम्तीमा एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि अधिकतम पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.५. पहाड कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

पहाडको अटलता, अग्लाई, प्राकृतिक सौन्दर्यता, अविचलित अवस्था यस कविताका मुख्य विषयवस्तु हुन् ।

पहाड सधैं अटल रहन्छ । मूसाहरूले फेदी खनेर ढाल्न खोजे पनि कहिल्यै पहाड विचलित हुँदैन । पहाडलाई ढाल्न खोज्नेहरू स्वयम् आफै ढलेका छन् । बाढीपहिरो, घामपानी जुनसुकै प्राकृतिक अवस्था भए पनि पहाड स्वतन्त्र भएर अग्लिएर रहन्छ । चराहरूले पहाडी स्वतन्त्र भएर बाँच्ने अधिकार पाएका हुन्छन् । पहाडको प्रकृतिमा चराहरू खुसी भएर बाँचेका हुन्छन् । चन्द्रमाले शीतलता छरेर पहाडलाई उभिने आत्मबल दिन्छ । पहाड अडिग र निश्चल रहन्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । पहाड शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । उभिन्छ, उभिन्छ, गाउँछन्, लाउँछन् अग्लाई चिर्बिराइ, हुन्छ, हुन्छजस्ता अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ । तत्सम, तद्भव शब्दको साथै आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग भएको छ । पहाडलाई अखण्डता र स्वतन्त्रताको प्रतीक मानिएकोले कुनै ठाउँमा प्रतीकात्मक भाषाशैली प्रयोग भएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'पहाड' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित पाँचौ कविता हो । यहाँ छत्तीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा कविता रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको

वितरण भएको छैन । कम्तीमा दुईशब्दको एक पङ्क्तिदेखि बढीमा पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म प्रयोग भएको छ ।

४.२.६ ज्वारभाटा कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा अभिधार्थरूपमा समुन्द्रमा उत्पन्न हुने छाल मूल विषयवस्तु रहेको छ, भने लक्षणार्थमा देशमा भएको शोषण प्रवृत्ति, सत्ताप्रतिको लालसा आदि विषयवस्तुको रूपमा रहेको छ ।

समुन्द्रमा निरन्तर रूपमा ज्वाराभाटा उठने गर्दछ । कयौँ समुन्द्री जीवनहरू समयानुकूल बन्न नसकी सिकार बन्न बाध्य भएका छन् । देशको सीमास्तम्भ भत्किएर देशको सिङ्गो बस्ती डुबेको अवस्थामा पनि शोषण प्रवृत्तिका नेताहरू आफूलाई सर्वशक्तिमान सावित गर्न तमिसिएका छन् । शासन सत्ताको उन्माद चढेपछि अन्धा बनेका नेताहरू अर्काको छोरी-बुहारी, आमा-बुवा कसैको अस्तित्व देख्दैनन् । समुन्द्रमा भएका माछा खाने माछा जस्तै गरी देशमा बसेर आफ्नै देशका जनताको शोषण गरेका छन् । यस्तो प्रवृत्ति समय-समयमा निरन्तर रूपमा चल्दै आएको छ र चलिरहेको छ अनि समयलाई पनि छलिरहेको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली व्यङ्ग्यात्मक भएर पनि सरल छ । ज्वारभाटा शब्दको निरन्तर पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । गद्यात्मक कविता भए पनि भन्दैन, गन्दैन चलिरहेकोछ, छलिरहेकोछ, भत्काएपछि, बगाएपछि जस्ता शब्दले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको प्रस्तुत कविता मार्मिक र पठनयोग्य बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'ज्वारभाटा' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित छैटौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता एकचालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्मका शब्दहरू रहेकाले सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण पाइँदैन ।

४.२.७ चेतनाको आलोक कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा मानवीय चेतना जागृत गराउने ज्ञान, विद्या र आत्माको विवेक विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् । मानिस चेतनशील बन्नुपर्छ । चेतनशील बन्न अक्षरहरू

पढ्नुपर्छ । अक्षरहरूबाट नै विवेकशील बन्छ । मानिसको दिल कठोरबाट कोमल बनाउने काम पनि अक्षरहरूले नै गर्दछ । मानिसको मनभित्रको चेतनाको ज्योति फैलियो भने सद्भाव जागृत हुन्छ । मानिस विनयशील, नम्र, शिष्ट र शालीन बन्दछ । तसर्थ चेतनाको आलोक ल्याउने अक्षरहरूको अस्मिता लुटिनुहुँदैन, अक्षरहरूको वर्चस्विता बेचिनु हुँदैन । यही नै यस कविताको मूलभाव हो । जसलाई कविले यसरी व्यक्त गरेकाछन् -

सावधान ! अक्षरहरूको अस्मिता लुटिनुहुन्न
होशियार ! अक्षरहरूको वर्चस्विता बेचिनुहुन्न ।

अक्षरहरूको देश, पृ. २०

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली सरल छ । कविप्रौढोक्ति कथन पद्धतिमा रचिएको यस कवितामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । आँखाहरूमा भाखाहरूमा, लुटिनुहुन्न, बेचिनुहुन्न, चल्छ, बन्छ, हर्छ, पर्छ, जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'चेतनाको आलोक' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह-मा सङ्कलित सातौँ कविता हो । यस कविता त्रिचालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि छ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म भएका पङ्क्तिहरू भएकाले सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन ।

४.२.८ अरण्य-रोदन कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा वर्तमान नेपाली राजनीतिक क्रियाकलाप, देशप्रेमको भावन, नेताहरूको स्वार्थपूर्ण प्रवृत्तिहरू विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

देशको विग्रदो स्थितिले गर्दा कविलाई निकै चिन्ता लागेको छ । स्वार्थी नेताहरू आफैँ असुक्षित भएर वरिपरि सर्पहरू पालेर बसेका छन् । पौराणिक कालका रावण र कंशहरूका स्वभावमा नेताहरू जन्मिएका छन् । स्वाभिमानी नेपालीलाई यो कुरा मन पर्दैन । देशको निम्ति राम्रो गरौँ भनेर जतिसुकै चिच्याउँदा पनि सुन्ने मान्छे कुनै छैनन् केवल त्यो अरण्य-रोदन बनेको छ । धर्म, जाति, राजनीति आदि आधारमा देश विभाजन हुन दिनु हुँदैन । नेपाल सधैं स्वतन्त्र र सार्वभौम सम्पन्न हुनुपर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कवितामा व्यङ्ग्यात्मक भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ, तापनि पठनयोग्य छ । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोगबाट कविता थप आकर्षक बनेको छ । अरण्य-रोदनको पुनरावृत्तिले अन्तर्लयात्मक बनेको छ । जलाउँ, चलाउँ, लेखूँ, देखूँ, कथा, व्यथा, जस्ता तत्सम तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले कविता पठनयोग्य छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अरण्य-रोदन' कविता अक्षरहरूको देश कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित आठौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता छयालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि आठ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.९ कवि कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा साहित्यकार व्यक्ति कवि र उसको मनमा उत्पन्न हुने तर्कहरू, भावहरू, विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

कविले निकै मिहिनेत गरेर विचार र चिन्तनको माध्यमबाट विकृति र विसङ्गतिलाई हटाई स्वच्छ भावना उमाने काम गर्छ । कविको साहित्य सिर्जनामा मानिसको आँसु, हाँसो, मिसिएको हुन्छ । कविले जिन्दगीको दुःख बाधालाई सल्टाउँछ । एउटा सिद्धहस्त चित्रकारले भै कविले पनि बिम्बहरूको माध्यमले बुझा भर्दै भावमय सृजना गर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ । धप्प, धप्प, तप्प, तप्प, मनबाट, तनबाट, पल्टाउँछ, पोल्छ, जोल्छजस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'कवि' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित नवौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता छत्तीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । बढीमा पाँच शब्दको एक पङ्क्तिदेखि थोरैमा दुई शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.१० माउसुली कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा अभिधार्थमा प्राकृतिक वातावरणमा पाइने सामान्य किरा माउसुलीको क्रियाकलाप रहेको छ भने लक्षार्थमा देशको शोषण र सामन्ती प्रवृत्तिका मानिसहरूको क्रियाकलाप नै मूल विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

माउसुली निर्दयी भएर पुतलीको सिकार गरे भै देशका भ्रष्ट नेताहरूले सोभा सिदा जनताहरूको शोषण गरेका छन् । शोषण प्रवृत्तिका सत्ताधारी नेताहरू सबैको आँखामा छारो हाल सफल हुन्छन् । सोभा र सिदा जनतालाई ठगी भ्रष्टचार गर्ने दाउमा विभिन्न ठाउँमा शोषकहरू बसी जनताका रगत चुसिरहेका छन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली व्यङ्ग्यात्मक छ । माउसुलीलाई देशका शोषक र फटाहा मानिसको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । माउसुली शब्दको पहिलो पङ्क्तिमा नै पनि पुनरावृत्ति भएकाले अन्तर्लयात्मक बनेको छ । गद्य लयात्मक कविता भएकाले अन्त्यानुप्रास त्यति मिलेको पाइँदैन ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'माउसुली' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित दसौँ कविता हो । यस कविता उन्नतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एकपङ्क्तिसम्म रहेको छन् ।

४.२.११ संवेदना कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा नेपाल आमाप्रतिको स्नेह, सद्भाव र बारम्बार भएको नेपाली राजनीतिक अस्थिरताले देशमा पारेको प्रभाव मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

नेपाल आमाको काखमा जन्मिएका र देशलाई बचाउन खोज्ने कयौँ सपूतहरू छन् । ती देशप्रेमी सपूतहरूमाथि सामन्ती संस्कार बोकेका चिबेहरूले तहसनहस पारिदिएका छन् । परेवारूपी शान्तिप्रेमी नेपालीहरूमाथि शोषण प्रवृत्तिका बाजरूपी सामन्तहरूले गोली वर्षाएर नेपाल आमाको हृदय छियाँछियाँ बनाएका छन् । त्यस समयमा मरेका नेपाल आमाका सन्तानहरूको जिउँदो रगतले शोषण प्रवृत्तिका बाज र चिबेहरू अहिले टाढा भागिरहेका छन् । अब जति सुकै बाज र चिबे रूपी शोषक फटाहाहरूले फेरि अन्याय र अत्याचार गर्ने मौका खोजे पनि नेपाल आमाको काखको शान्तिप्रेमी र स्वतन्त्रताका पुजारी जनताहरू नै घुमिरहने छन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कवितामा व्यङ्ग्यात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । शोषण र शोषित जनताहरूलाई चिबे र पुतलीको रूपमा तुलना गरिएको छ । तत्सम तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । हुन्छन् शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । एकान्तमा, आकाशमा, सजिइरहनेछन् घुरिरहनेछन् जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'संवेदना' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित एघारौं कविता हो । चार पङ्क्तिको एक गुच्छकमा रचिएको यस कवितामा जम्मा चौबीस पङ्क्तिका छ गुच्छक रहेका छन् । कम्तीमा तीन अक्षरको एक पङ्क्तिदेखि बढीमा छ अक्षरको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन ।

४.२.१२ बुद्धहरू कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा देशमा शान्तिपूर्ण तरिकाले पौरख गर्ने किसानहरू, कलाकारहरू, मजदुरहरू र तिनीहरूको सहिष्णुता र मानवतावादी विचारहरू विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

देशका बुद्धहरू निश्चल पौरखको युद्ध लडिरहेका छन् । पसिनाको बलले परिश्रमको युद्ध लडिरहेका छन् । यी परिश्रमीहरू देश र जनताको समानता र स्वतन्त्रताको गीत रच्छन् । सहिष्णुता र मानवताको गजल कच्छन् । देशका बुद्धहरू भनेका किसानहरू, कलाकारहरू, मजदुरहरू र धर्तीका सुन्दर फूलहरू हुन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा रचिएको छ । पहिलो पङ्क्तिमा नै बुद्धहरू पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले कविता पठनयोग्य बनेको छ । फलाउन, चुल्याउन, लेच्छन्, रच्छन्, जोत्छन्, खन्छन् जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'बुद्धहरू' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बाह्रौं कविता हो । सैतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचना गरिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । न्यूनतम् दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि अधिकतम् सात शब्दसम्मको पङ्क्ति रहेको छ ।

४.२.१३ जिजीविषा कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा मानवीय स्वाभिमान, स्वतन्त्रता र परिश्रमजस्ता कुराहरू विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् । मानिसको मनमस्तिष्कहरूमा स्वाभिमानका विचारहरू आउँछन् । आफै पौरख गरेर जिन्दगीलाई वैभवशाली बनाउनुपर्छ । कुरीति, कुपरम्परम र कुसंस्कारहरू हराएर जानुपर्छ । सहिदहरूको सपनालाई साकार पारी देशका चुनौतीहरूलाई पन्छाउनुपर्छ । सम्पूर्ण देशप्रेमी नेपालीहरू एक भएर देशको अनुहार फेरुपर्छ । स्वतन्त्रता र समानताको प्रीति गाँसेर सबैलाई एक बनाउनुपर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । आउन शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । चुल्याउन, तुल्याउन, प्रथाहरूमा, गाथाहरूमा, पन्छाउन, सजाउन, आँखाहरूमा, भाखाहरूमाजस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'जिजीविषा' कविता अक्षरहरूको देश कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित तेरो कविता हो । एकाउन्न पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा यस कविता रचना गरिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको छैन कुनै पङ्क्ति एक शब्दको रहेका छन् भने कुनै पङ्क्तिमा पाँच शब्दसम्म रहेका छन् ।

४.२.१४ सम-विषम कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा सहिदहरूको बलिदान, त्यसमा अवसरवादीहरूले गरेको शोषण प्रवृत्ति र सोभासिदा जनताहरूको दयनीय अवस्थाहरू मूलविषयवस्तुको रूपमा रहेका छन् ।

महान सहिदहरूको बलिदानले भएको देशको स्वतन्त्रतामा शोषण प्रवृत्तिका नेताहरूले चटकीले भैं नचाएका छन् । सोभासिदा जनताहरू रमिता बनेका छन् । नेताहरू सहिदहरूकै रगत अनुहारमा पोतेर नयाँ चटक देखाउँन तमिसिएका छन् । जनताका बुई चढेर नेताहरू भव्य हवेलीमा पुग्छन् र जनताका दुःख र पीडाहरू अनुभवसम्म गर्दैनन् । सोभासिदा निमुखा जनताहरू सधैं आफ्नै पुरानो भुपडीमा बस्न बाध्य हुन्छन् । हामी जनताहरू नेताहरूको सत्कारलाई आदर्श ठानेका छौं र दासत्वमा हिंजडा जीवन बाँच्न बाध्य हुन्छौं । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली व्यङ्ग्यात्मक रहेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । चटकीहरू शब्दको पटक-पटक पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । गद्यलयमा लेखिएको प्रस्तुत कविताले सामन्ती संस्कारको विरोध गरेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'सम-विषम' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित चौधौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता छ गुच्छकमा रचिएको छ । कम्तीमा तीन पङ्क्तिको एक गुच्छकदेखि बढीमा सात पङ्क्तिको एक गुच्छकसम्म रहेका छन् । जम्मा छ गुच्छकमा तेत्तीस पङ्क्ति रहेको यस कवितामा एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.१५ पोखरी कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा देशको राजनीतिक अवस्था, नेताहरूको अवसरवादी प्रवृत्ति र जनताहरू नाङ्गिएको अवस्था मूलविषय वस्तुको रूपमा आएका छन् ।

हाम्रो देश नेपालको प्रमुख स्थल काठमाडौँलाई यहाँ पोखरी भनिएको छ । यसमा आकर्षित भएर आउनेहरू मेसो नपाएर चिप्लिएका छन् । काडमाडौँ-को सहरिया संस्कारले सोभासिदा गाउँवाट भरेकाहरू चेपागाँडा हराएभै हराएका छन् । सहरका मानिसहरू मौसमी भ्यागुतोले भैँ पुरुषार्थ देखाउँदै शोषण गरिरहेका छन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । पोखरी शब्दको दोस्रो पङ्क्तिमा नै पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । तत्सम तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले कविता पठनयोग्य बनेको छ । द्वार द्वार जस्ता अनुकरणात्मक शब्दले कविता थप आकर्षक भएको छ । फुल्छ, भुल्छ, धुन्छ, बुन्छ, छुन्छ, हुन्छजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'पोखरी' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित पन्ध्रौँ कविता हो । यस कविता त्रिचालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको विवरण भएको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.१६ विमति कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा परम्परा र संस्कारलाई छोडी आधुनिकताको नाममा विकृति भित्रिएको कुरा विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

मानिसमा परम्परा र संस्कार भन्ने विस्तारै लोप भइरहेको छ । नयाँ पुस्ताका सन्तानहरू नौलो संस्कृतिको मोहमा आधुनिकताले उछुट्टुल बनेका छन् । मानिसहरूमा मानवताको भावना छैन । मान्छेको बस्तीमा मान्छेकै सिनुको भोज बनेको छ । मान्छे भएकोमा सबैलाई आनन्द लागेको छ । मानवीयपन लोप भई निकृष्ट विमतिको प्रभुत्व रहेको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा रचिएको छ । गद्यलयमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । कुनै-कुनै गुच्छकमा शब्दहरू नै पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । विमति शब्दको अन्तिममा पुनरावृत्ति भई कविता थप आकर्षक भएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'विमति' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित सोह्रौँ कविता हो । यसमा बाह्र पङ्क्तिको पहिलो गुच्छक, एकाईस पङ्क्तिको दोस्रो गुच्छक र छ पङ्क्तिको तेस्रो गुच्छक गरी जम्मा उन्नचालीस पङ्क्तिका तीन गुच्छकहरू रहेका छन् । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेकाले सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन ।

४.२.१७ महानगर कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत महानगर कवितामा कृत्रिमताले भरिएको महानगरीय जीवन र त्यहाँका मानिसहरूमा भएको अमानवीय व्यवहार मूल विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

महानगरका मानिसहरूमा आत्मीयताको भावना पाइँदैन । उनीहरूमा भ्रातृत्वको अभाव छ । मानवहीनता भएर जीवन बाँचिरहेका छन् । स्वार्थपूर्ण भावना बोकेर सबैलाई सकेसम्म फसाइरहेका छन् । महानगरको परिवेशमा सबै नपुंशक भाग्य भोगिरहेका छन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । आज शब्दको प्रत्येक श्लोकमा पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । अन्तिम श्लोकमा महानगर शब्द दोहोरिएर कविता पठनयोग्य बनेको छ । विभिन्न पङ्क्तिहरूमा आएका शब्दहरूले अन्त्यानुप्रासको आभास दिएका छन् ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'महानगर' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित सत्रौँ कविता हो । यसमा तीन-तीन पङ्क्तिको एक गुच्छक रहेका छन् । जम्मा दस गुच्छकमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा तीस पङ्क्तिहरू रहेका छन् । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चारशब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.१८ शहर कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा सहरको परिवेश देखा निकै उज्यालो र भोग्दा निकै अँध्यारो भएको अवस्था र सहरिया मानवीय जीवनको दुर्गति प्रमुख विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

कयौँ मानिसहरू उज्यालोको खोजीमा सहर पसेका छन् तर भन ठूलो परिबन्धनमा फसेको पाइन्छ । ग्रामीण खुला परिवेशमा बाँचेकाहरू सहरमा उकुसमुकुस बनेका छन् । सहरको अन्योल र अनिश्चितताले गर्दा मानिसहरू अन्तर्द्वन्द्वको चक्रव्यूहमा फसेका छन् । सहरमा एकलकाटेपन छ । आत्मीयता र मानवताको अभाव छ । विनम्रता हराएको छ । हेर्दा जति सभ्य र उज्यालो देखिन्छ, भोग्दा त्यति नै अँध्यारो र विकट छ । यही नै प्रस्तुत कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । सहरको यथार्थलाई वर्णात्मक शैलीमा व्यक्त गरिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएको छ । सहर शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ । कतै, जस्तो, उज्यालो, छन्, छ जस्ता शब्दको पुनरावृत्ति भई अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'शहर' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित अठारौँ कविता हो । चौवालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँचशब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । शीर्षकमा आगन्तुक शब्द सहरलाई 'शहर' लेखिएकोले अशुद्धता देखिन्छ ।

४.२.१९ अन्तर कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत 'अन्तर' कवितामा गाउँको प्राकृतिकपन र सहरको कृत्रिमताको फरक, गाउँले मानिसहरूको स्वभाविक व्यवहार र सहरिया मानिसहरूको बनावटी व्यवहार बीचको फरक नै मूल विषयवस्तुको रूपमा रहेको छ ।

गाउँको परिवेश र प्रकृति स्वच्छ हुन्छ । सहर कृत्रिमताले गाँसिएको हुन्छ । गाउँका मानिसहरू नत राजनीतिका जाल रच्छन न त कूटनीतिका घुमाउरो भाषा बोल्छन् केवल उनीहरूमा सहजपन मात्र हुन्छ । गाउँका मानिसहरूमा धार्मिक विभेद हुँदैन र सधैं शालीन हुन्छ, तर सहरमा जालभेल बढी हुन्छ । मान्छेले मान्छेलाई बलिको बोको बनाइरहेको हुन्छ । सहरको जीवन एकलकाटे र दुर्घटनाग्रस्त हुन्छ । उनीहरूको सोचाइ र भावना सङ्कुचित हुन्छ । तसर्थ गाउँ सहर होइन, सहर गाउँ बनाइनु पर्छ । मानवहृदयमा गाउँको अलिखित इतिहास लेखिनुपर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरेर कविता रचना गरिएको छ । हुँदैन, हुँदैन, जान्दैन, जान्दैन, हुन्छ, हुन्छ, फल्छन, फल्छन, हुनुपर्छ, लेखिनुपर्छ जस्ता शब्दहरू पङ्क्तिहरूमा दोहोरिएर पूर्ण अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अन्तर' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित उन्नाईसौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता चौतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्मको शब्द संरचना रहेका छन् ।

४.२.२० पुन्टी दमिनी कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा साहुकाजीजस्ता ठूला भनाउदाहरूले यौन शोषण गर्ने, अरूबेला छुवाछुत माने पनि शरीर शोषणको लागि उक्त कुरा नदेख्ने, निमुखा पुन्टी दमिनी जस्ताको भविष्य अनिश्चित बन्ने कुरालाई मूल विषयवस्तुको रूपमा लिइएको छ ।

पुन्टी दमिनीकी बा धेरै पहिले नै गाउँका साहुकाजीहरूले गर्दा घर छोडेर गएका छन् । श्रीमान् नभएको मौका पारी पुन्टीका आमालाई साहुकाजी ठूल्काकाजीजस्ताले राम्री भएकै कारण आफ्ना यौन सिकार बनाएका छन् । त्यस बखतका मान्छेहरू पुन्टीलाई जन्माएपछि आमासमेत घुन्यानमा नै छोडेर हराइन भन्दछन् । यस्तै जुठोपुरो खाँदै, दुःख कष्टसँग हुर्किएकी पुन्टी राम्री

बनेकीले सान्काजीहरूले आँखा गाड्न थालेका छन् । गोमन सर्पको भैं व्यवहार भएका ती व्यक्तिहरूमा आमाको पुनरावृत्ति हुनेदेखि पुन्टी दमिनी रिसले आगो बनेर कालीको रूप धारण गरी बदलाको भावना जागृत गरेकी छन् । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम्, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले कविता पठनयोग्य बनेको छ । भाछैन, ल्याछैन, बुभदैछ, चिन्दैछ, बिस्तारै, बिस्तारै जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । कविप्रौढोक्ति कथनपद्धतिमा रचिएको प्रस्तुत कविता उत्कृष्ट नै रहेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'पुन्टी दमिनी' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बीसौँ कविता हो । छत्तीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । कुनै पङ्क्ति एक शब्दले मात्र निर्माण भएको छ भने कुनै पङ्क्तिमा चार शब्दसम्म रहेका छन् ।

४.२.२१ माटो कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा देशको माटोप्रतिको माया देखाउँदै, देशप्रेम, राष्ट्रप्रेम र जन्मभूमिको माया मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

सच्चा देशभक्त नागरिकलाई आफ्नो देश प्राण भन्दा प्यारो हुन्छ । देशलाई मुटु र राष्ट्रियतालाई स्पन्दनको रूपमा लिइएको हुन्छ । आफ्नो माटोलाई कसैले पनि भुल्न सक्दैन । आफ्नो देशको माटोमा हामी स्वाभिमानी हुन्छौँ । माटोको माया सधैं मुटुमा जिउंदो हुन्छ । त्यसकारण कविको लागि मात्र नभई समग्र देशप्रेमी एवम् राष्ट्रप्रेमी व्यक्तिको लागि माटो जीवन हो । यही नै यस कविताको मूलभाव हो । जसलाई कविले पनि यसरी देखाएका छन् ।

माटो नै मेरो यौवन हो ।

माटो नै मेरो जीवन हो ॥

अक्षरहरूको देश, पृष्ठ ४९

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएको छ । जागदछ, लागदछ, वर्चस्व हो, सर्वस्व हो, जस्ता शब्दले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । माटो

शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । अन्तिम पङ्क्तिमा माटो नै मेरो यौवन हो, माटो नै मेरो जीवन हो भनि पूर्ण अनुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'माटो' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित एक्काईसौँ कविता हो । यो कविता बाईस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । यहाँ प्रत्येक पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाईँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.२२ नदी कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा प्राकृतिक सौन्दर्यको रूपमा बहने नदीको महत्त्व, मानिसहरूले सिकने पाठ, नदीको पवित्रता र निर्मलताजस्ता मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

कसैले थुन्न नसक्नु, गतिवान् भएर सदा बगिरहनु नदीको विशेषता हो । प्राकृतिक रूपमा बहने नदी गतिवान् भएर बगिरहन्छ । त्यसै गरी मानिसको मनमा संचेतनाको नदी बहन्छ । मस्तिष्कमा संवेदनाको नदी बहन्छ । स्व-अस्तित्वको लागि सभ्यता र संस्कृतिको स्वस्थ नदी बग्नुपर्छ । समयको नदीको किनारमा विभिन्न धार्मिक आस्थावान् व्यक्तिहरू रहेका छन् । नदीको सङ्गो पानीमा जस्तै तिनीहरू आँखाको नानीमा देखिन्छन् । अतः धार्मिक आस्था र समयको गतिसँगैको परिवर्तनलाई देखाउनु नै प्रस्तुत कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा रचिएको छ । यहाँ नदी शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ । भरभर, भ्रमभ्रमजस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले कविता थप सङ्गीतात्मक बनेको छ । बाँधहरूमा, साँधहरूमा नदी, नदी, पानीमा, पानीमाजस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'नदी' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बाइसौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता पैतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । कम्तिमा एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि बढीमा पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.२३ दृश्य-परिदृश्य कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

वर्तमान समयको जटिल परिस्थिति, मानवताविहीन अवस्था, आघात, वर्तमान अवस्थाको विकृत मानसिकता, छलकपटी अवस्था आदि प्रस्तुत कवितामा विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

वर्तमान समयको जटिल परिस्थितिमा मानिस कुण्ठित जीवन बाँच्न विवश छ । मान्छेले मान्छेलाई चिन्न छाडेकाले मानवता हराउँदै गएको छ । त्यसैले मानिस आत्माविहीन जीवन बाँच्न विवश भएको छ । मानिस देखावटीरूपमा सन्चो देखिए पनि अदृश्य आघातको पीडाले छटपटाइरहेको छ । शकुनिचालको व्यवहार हेरेर मानसिले एउटा मौन विरोधवाहेक केही गर्न नसकेको कुरा नै यसको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । म आज भन्ने शब्दको प्रत्येक गुच्छकमा पुनरावृत्ति भई अन्तर्लयात्मक बनेको छ । परिस्थिति, यथास्थिति, अन्धतामा, बन्धनमा, मानसिकता, इमानदारिता जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'दृष्य-परिदृष्य' कविता अक्षरहरूको देश कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित तेईसौं कविता हो । प्रस्तुत कवितामा चार पङ्क्तिको एक गुच्छक रहेका छन् । जम्मा नौ गुच्छकमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा छत्तीस पङ्क्तिहरू रहेका छन् । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण रहेको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.२४ कविता कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा कविको भावना, अक्षरहरूको महत्त्व, कविता र कविको अन्तर्सम्बन्ध प्रमुख विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

हाँसोको छिर्काहरूको रूपमा निस्केका अक्षरहरूले कविको मुस्कानको रूपमा कविता लेखिन्छ भने आँसुको ढिक्काहरूको रूपमा अक्षरहरू निस्कदा कविता कविको रोदनको रूपमा रहन्छ । कविले अनुभूतिका सारहरू, संवेदनाका कुराहरू, आफ्नो आन्तरिक पीडा, आल्हाद व्यक्त गरेको हुन्छ तसर्थ कविता कविमा बाँच्दछ भने कवि कवितामा बाँच्दछ । कविको सर्वस्व नै कविता हो भन्नु नै यस कविताको मूल भाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । मन्दमन्द, सुँकसुँक, खित्खित्, हिक्कहिक्क जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले कविता थप सङ्गीतात्मक बनेको छ । कविता शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ । सारहरू, धारहरू, सृजनामा, पूर्णतामा जस्ता शब्दले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'कविता' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित चौबीसौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता सात गुच्छकमा रचिएको छ । सबै गुच्छकमा समान पङ्क्तिको वितरण भएको छैन । पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र सातौँ गुच्छकमा चार-चार पङ्क्ति रहेका छन् भने पाँचौँ र छैटौँ गुच्छकमा तीन-तीन पङ्क्ति रहेका छन् । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.२५ विम्ब-प्रतिविम्ब कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूल भाव

प्रस्तुत कवितामा नेपालको जनआन्दोलनको समयमा देखिएको अन्योलपूर्ण स्थिति, त्रास र करुणा एवम् नारीको चित्कार प्रमुख विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

एकान्त वनमा बन्दुकको आवाज आउँदा मन भसङ्ग हुने र अँधेरी रातमा नारीको रोदनको चित्कार सुनिने कुरालाई कविले व्यक्त गरेका छन् । शान्त वातावरणमा पनि कुनै बेला भयानक घटना हुनसक्ने, हँसिलो मुखाकृति हुँदा पनि मनमा त्रास हुने, मायाको स्पर्श पाउँदा पनि विश्वास घात बन्ने, फूलको कथा र काँढाको व्यथा अलग-अलग हुने कुरालाई कविले व्यक्त गरेका छन् । यही नै यस कविताको मूल भाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । वन-मन, रात-मात, तन-मन, हात-घात, कथा-व्यथा जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'विम्ब-प्रतिविम्ब' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित पच्चीसौँ कविता हो । प्रस्तुत कवितामा तीन पङ्क्तिको एक गुच्छक रहेका छन् । जम्मा छ गुच्छकमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा प्रत्येक गुच्छकमा तीन पङ्क्तिका दरले जम्मा अठार पङ्क्तिहरू रहेका

छन् । दुईशब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म प्रस्तुत कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.२६ कारागार कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र भाव

प्रस्तुत कवितामा वर्तमान समयको भयावह स्थिति, त्रासमय वातावरण र मानवताविहीन अवस्था मुख्य विषय वस्तुको रूपमा आएका छन् ।

कविले वर्तमान समय भयावह भएकाले आफू बाँचेको संसार वरिपरि अदृश्य पर्खाल खनिएजस्तो अनुभव गरेका छन् । वर्तमान समयमा स्वतन्त्रता खोसिएकोले हातखुट्टामा नेल ठोकिएजस्तो भएको छ । मानिसलाई स्वतन्त्र रूपले हाँस्न पनि अवैधजस्तो देखिएको छ । कसैसँग पनि वर्तमान समयमा विश्वास गर्न सकिदैन । स्वजन कै भरोसा गर्न नसकिने कारण आफू बाँचेको परिवेशलाई समेत एउटा अदृश्य कारागार भै लागेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली सरल एवम् मिठासपूर्ण छ । तत्सम, तद्भव एवम् आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । लाग्छ शब्दको पुनरावृत्तिले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । पनि-पनि, नसकिने-नसकिने आदि शब्दहरूले पूर्ण अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'कारागार' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित छब्बीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता तेईस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म यस कविताको संरचना रहेको छ ।

४.२.२७ विभेद कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा मान्छेमा भएको स्वार्थीपन, अमानवीय व्यवहार एवम् तल्लो वर्गका मानिसहरूले सहनु परेको थिचोमिचो मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

प्रस्तुत कवितामा कविले मान्छेहरूमा आत्मीयता बाड्दै जाँदा उनीहरूले दिएको धोका र सद्भाव राख्दा गरेको प्रतिशोधलाई देखाएका छन् । जिन्दगीमा जीवनको परिभाषा खोज्दै जाँदा आफैँ कुण्ठित भएर वस्नु पर्ने विवशता यहाँ व्यक्त गरिएको छ । कुनै व्यक्तिले आफ्नो स्वाभिमानलाई बन्धकी राखेर अस्मितालाई लिलामी गरिरहेका छन् भने कुनै व्यक्ति हिंस्रक जनावरजस्तै बाँचिरहेका छन् । समयले कोल्टो फेरे पनि समाजमा हुने खाने र हुँदा खाने बीच ठूलो विभेद छ । मान्छे बाँचेको कारण आज मान्छेसँगै नै तर्सनु परेको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कवितामा सरल भाषा भए पनि आलङ्कारिक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । मान्छेहरूमा-मनहरूमा भेटें-भेटें, जाँदा-जाँदा, पर्सेको छ-तर्सेको छ आदि शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'विभेद' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित सत्ताईसौं कविता हो । यो कविता बाईस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । यहाँ प्रत्येक पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.२८ द्वन्द्व कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा देशमा भएको अशान्तिको अवस्थामा सृजना भएको द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । टाठावाठाहरूले गरिब सर्वसाधारण मानिसलाई जबर्जस्ती रणभूमिमा हालेको र जनयुद्धको समयमा भएको मानिसको दयनीय अवस्थाको चित्रण मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

द्वन्द्वकालीन समयमा बाजरूपी शासकहरूले परेवारूपी जनताहरूमाथि गरेको व्यवहार एकातिर देखिएको छ भने अर्कोतिर धरतीका निरीह चल्लाहरू भनेर सोभासिदा जनताहरूलाई व्यर्थमा नै विनासको खेल खेल्न लागेको अवस्था देखाइएको छ । द्वन्द्वकालीन समयमा रक्तपिपासुहरूले स्वतन्त्र जनताहरूमाथि पराधीनताका जालहरू विछ्याएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । स्वतन्त्र भएर बाँच्न चाहने निर्दोष परेवारूपी जनताहरू बाजरूपी शोषकहरूसँग जम्का जम्की हुँदा ठुडाइमात्र खाने होइन ठुड्न पनि सक्नुपर्छ । बाज र गिद्धहरूको क्रीडाभूमिमा नेपाली जनताहरूले आफ्नो सङ्कटको बास खोजिरहेको कुराको चित्रण गरिएको छ । कविले नेपाली जनताहरू विषाक्त हावा पाएर सास फेर्न डराइरहेको, जताजतै बम र बारुद राखिएको ठानेर टाउको उठाएर हेर्न गौतमबुद्धका प्रतीक शान्तिका पुजारी जनताहरू डराइरहेको कुरा यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिए तापनि आलङ्कारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यसमा तत्सम, तद्भव एवम् आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । गद्य शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा जुध्न सक्छौं-जिउन सक्छौं, क्रीडाभूमिमा-खेलमैदानमा, खोजिरहेछौं-देखिरहेछौं जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'द्वन्द्व' कविता अक्षरहरूको देश कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित अठ्ठाइसौं कविता हो । सैंतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि छ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म यस कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.२९ कुकुरदेखि सावधान ! कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत 'कुकुरदेखि सावधान !' कवितामा समाजमा भएका ठूलाठालु वर्गले सामान्य जनताहरूमाथि गरेको शोषण, ती व्यक्तिहरूमा भएको बाह्य परिचय र आन्तरिक रूपमा भएको अर्कै दुष्प्रवृत्ति मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

हरेक गाउँसहरमा टोक्ने कुकुरहरूको विगबिगी भएकोले सबै सावधान हुनुपर्छ । टोलटोलका ठूलाठालुहरू आफ्नो घमण्डको विज्ञापन गर्दछन् । असभ्य सभ्यताको प्रदर्शन गर्छन र अर्काको उन्नति देखेर मुर्मुराउँछन् । देशभरि भएका टोक्ने कुकुरहरू र भुक्ने कुकुरहरू बीच शीतयुद्ध चर्केको छ । यही चर्काचर्कीमा देश थाकेको छ । डिच्च हाँसेर शिष्टता एवम् सम्पन्नताको परिचय दिने कुकुरहरूदेखि सावधान हुनुपर्छ । सभ्यताको कृत्रिम आवरण ओढेर प्रत्यक्षमा तपाईं भन्दै अप्रत्यक्षमा सोभासिदालाई टोक्ने गर्दछन् । भुक्ने प्रत्येक कुकुरहरूले टोक्ने षड्यन्त्र रचिरहेका हुन्छन् । त्यसकारण कुकुरदेखि सावधान हुनुपर्छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । गाउँहरूमा, सहरहरूमा, विगबिगी-जगजगी, चर्केको छ -थर्केको छ, भुक्नुहुन्छ-टोक्नुहुन्छ जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा रचिएको प्रस्तुत कविता रोचक छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'कुकुरदेखि सावधान !' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह-मा सङ्कलित उन्तीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता चौँतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि छ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म प्रस्तुत कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.३० पुनरावृत्ति कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

वर्तमान समयमा भएका छद्मभेषी मानिसहरू विषालु साँपजस्तै हुन्छन् । उनीहरूको मुखमा रामराम बगलीमा छुरा हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत कविताको मूल विषयवस्तु रहेको छ ।

सानो आफ्नो छोरालाई बुबाले छद्मभेषीबाट टाढा बस्न सल्लाह दिएका थिए । वर्तमान समयमा मासिन विषालु सर्पजस्तै भएकाले तिनीहरूबाट सधैं बच्ने सल्लाह दिएका थिए । समयको अन्तरालसँगै अहिलेको समयमा बुबाबाट उपदेश लिएका छोराले मैत्री र सद्भावका छद्मभेषीहरूलाई भेट्दा उनीहरूले अगाडि आफ्नो मान्छे जस्तो व्यवहार गर्ने तर पछिल्लिबाट छुरी रोपेको देख्दा आफ्ना अबोध सन्तानलाई साँच्चै आजको मान्छे खतरनाक भएकाले उनीहरूबाट सधैं बच्ने गर्नुपर्छ भन्ने कुराको पुनरावृत्ति भएको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत 'पुनरावृत्ति' कविता सरल भाषाशैलीमा रचिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । बच्ने गर्नु भन्ने शब्दको पुनरावृत्तिले अन्तर्लयात्मक बनेको छ । बस्ने गर्नु-बच्ने गर्नु सधैं-सधैं जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'पुनरावृत्ति' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित तीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता बीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म प्रस्तुत कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.३१ अपराजित आस्था कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

द्वन्द्वकालीन समयमा भएको विषम परिस्थितिमा पनि मनलाई अडिग राखेर आत्मबलकासाथ लागिपर्दा आफ्नो स्वभिमानलाई कसैले पनि पराजित गर्न नसकेको कुरा यस कविताको विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

द्वन्द्वकालीन समयमा रातदिन सन्तोषले सास फेर्न गाह्रो भएको थियो । मानिसलाई रातमा निद्रा र दिनमा चैन थिएन । मन सधैं तर्सिरहन्थ्यो । आँखाबाट अबिरल आँसुका वर्षा भइरहन्थे । बाँच्ने आशा पनि कमै थियो । तर जतिसुकै सङ्घर्ष गर्नुपरे पनि जिन्दगीले हरेस नखाएर आकाश एवम् धरती भएर बाँचिरहेको कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । जतिसुकै पीडा र बाधाहरूले पनि

आत्मविश्वास र स्वाभिमानलाई हराउन नसकेकाले आस्था अपराजित भएको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत 'अपराजित आस्था' कविता सरल भाषामा रचिएको छ । तत्सम, तद्भव एवम् आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । लुँटियो-कुँडियो, बर्सिरहे-तर्सिरहे, चुटिरह्यो-जुटिरह्यो, पीडाहरूले, बाधाहरूले जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अपराजित आस्था' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित एकतीसौँ कविता हो । यस कविता बाईस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । यही नै यस कविताको संरचना हो ।

४.२.३२ विडम्बना कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

बालदिवशको दिन बालसंरक्षणको गाडीले बालकलाई किचेर मार्दा त्यस बालकको स्नेही व्यक्तिहरूमा देखिएको विडम्बना प्रस्तुत कविताको विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

बालदिवशको दिन एउटा अबोध बालकलाई बालसंरक्षणको गाडीले किचेर मारेछ । उसकी आमाको कोखको सिर्जना मेटिएकाले मुटु फुट्ला भैँ भएको थियो भने बुवाको भविष्यको सपना मेटिएकोले उनि पनि रुँदै थिए । भाइटिका नजिक आएकोले दुःखी दिदी हिंक्क-हिंक्क गर्दै रुँदै थिइन । असामयिक रूपमा उज्यालो ज्योति भ्याप्य निभेकोमा कविको कोमल मन संवेदनाले पानी-पानी भयो । यही नै प्रस्तुत कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम तद्भव आगन्तुक एवम् अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कविता अझ रोचक देखिन्छ । मेटिएकोमा, चुँडिएकोमा, नजिकिएकोमा, निभेकोमा जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'विडम्बना' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बत्तीसौँ कविता हो । प्रस्तुत कविता अठार पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान

शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म यस कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.३३ अस्तित्वबोध कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा अस्तित्वविहीन भएर अन्याय अत्याचार सहनु परेको कुरा मूल विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

यस कवितामा मानिस असत्यमा खुम्चिनु परेको छ । आङ्मबरमा पिल्सिनु परेकोले निरस्तित्व हुनु परेको कुरा व्यक्त भएको छ । मानिसहरू अविश्वासको ग्याँसच्याम्बरमा पोलिँदै पराधीनतामा कुँजिनु परेको छ । शासकको शिखण्डी बन्दै सत्ताको दासता स्वीकार्न विवस भई मुर्कट्टा नियति भोग्न बाध्य बनेका छन् । तसर्थ मानिस पूर्णतामा रिक्त र रिक्त भएकाले नै पूर्ण भएर केही नभएको बनेको छ । सार्थक जीवन लिएर प्रतिष्ठामा अग्लिनु नै एउटा जीवन्त जीवन जिउनु रहेछ । यो अस्तित्वबोध हुनु आवश्यक छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ । यहाँ मुक्त शैलीको प्रयोग भए तापनि विभिन्न पङ्क्तिमा मिल्न गएको अन्त्यानुप्रासले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ । यहाँ खुम्चिनु, दोब्रिनु, बाँच्नु, हाँस्नु, सग्लिनु, अग्लिनु जस्ता शब्दले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अस्तित्वबोध' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित तेत्तीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता तीन पङ्क्तिको एक गुच्छक गरी जम्मा एक्काईस पङ्क्तिको सात गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको प्रयोग छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म यस कविताको संरचना गरिएको छ ।

४.२.३४ रीतिथिति कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा वर्तमान समयमा भएको छलकपटीपूर्ण मानिसको चरित्र र शोषण प्रवृत्तिको विचारलाई यस कविताको विषयवस्तुको रूपमा लिएको छ ।

प्रस्तुत कवितामा बाजहरू परेवाको भेषमा मन्दिरमा ऋचापाठ गर्दै छन् भनेर वर्तमान समयका गुण्डा गर्दी गर्ने मानिसहरू शान्तिको खोल ओढेर बसेको कुरालाई व्यङ्ग्य गरिएको छ । तिनै व्यक्तिलाई पुजारीहरूले आशीर्वाद दिइरहेका छन् तर ती शोषकहरूले पुजारीलाई शिकार बनाई आफू पुजारी बन्न खोजेका छन् । देशमा यस्तै किसिमको चलन चलेको

छ । सोभा निमुखा मानिसहरू त्यही असुरक्षित भविष्य बाँचिरहेका छन् । शोषकका नाइकेहरू गुण्डाफटाहाहरूलाई सामान्य मानिसको भेषमा हिँडाउन खोज्छन् तर ती गुण्डाहरू आफै नाइके बन्ने चाहना बोकेका छन् । सामान्य जनताहरू फटाहाहरूको सङ्गतले रातदिन सन्त्रासको जीवन बाँचन विवश छन् । शोषक फटाहाहरू आफ्नो वास्तविकतालाई लुकाई सामान्य मानिस बन्न खोजिरहेका छन् । यसरी नै आजभोलि देशको रीतिथिति चलिरहेको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषा सरल छ, तापनि व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएको छ । प्रस्तुत कवितामा मुक्त छन्दमा रचिएको छ, तापनि देशको रीतिथितिहरू यसरी नै चल्दैछन् शब्दको पुनरावृत्तिले कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ । ऋचा, मन्दिर जस्ता तत्सम शब्द नाइके जस्ता आगन्तुक शब्द र तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'रीतिथिति' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित चौतीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता अठ्ठाईस पङ्क्तिको तीन गुच्छकमा रचिएको छ । सबै गुच्छकमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । पहिलो गुच्छक आठ पङ्क्तिको, दोस्रो गुच्छक एघार पङ्क्ति र तेस्रो गुच्छक नौ पङ्क्तिका रहेका छन् । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.३५ अवस्था कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कविता देशमा भएको अशान्ति, हत्या, हिंसा, असुरक्षा जस्ता कुराहरू मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

कवि स्वयम् धेरै पहिलेदेखि शान्ति र सुरक्षाको खोजीमा हिँडिरहेका छन् तर कतै भेट्न नसकिएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ हरेक जीवनहरू अशान्त र असुरक्षित छन् । देशमा दङ्गा मच्चिदै छ र देशको अस्मिता खुलेआम लुटिँदै छ । आफन्तबाट आफन्तको घाँटी रेटिँदै छ । त्यसैले शान्ति सुरक्षा भनेको कुन उपद्रवको नाम हो वा विभिषिकाको नाम हो भनी कवि प्रश्न गर्दछन् । चारैतिर स्वाभिमानका स्तम्भहरू ढलिरहेका छन् । लुटहत्याका श्रृङ्खलाहरू रोपिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा हाम्रो देशलाई कसरी शान्ति र सुरक्षाको देश भन्ने भनेर कविको मनमा प्रश्न खडा भएको छ । यस्तो परिवेशले कवि कहिले क्वाँक्वाँ गरी रुन खोज्छन् त कहिले अट्टहास हाँस्ने जस्तो अनुभूति हुन्छ । तसर्थ कविले किन यस्तो हुन्छ भनी सबैको अगाडि प्रश्न खडा गर्दछन् ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत 'अवस्था' कविता सरल भाषामा रचिएको छ । कवि प्रौढोक्ति शैलीमा रचिएको प्रस्तुत कवितामा शान्ति, सुरक्षा जस्ता शब्दहरूको पुनरावृत्तिले अन्तर्लयात्मक बनेको छ । मच्चिदैछ, रेटिदैछ, लुटिदैछ, पिटिदैछ जस्ता अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले कविता लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अवस्था' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित पैतीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता पैतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि सात शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । यही नै यस कविताको संरचना हो ।

४.२.३६ गाउँ कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा गाउँ शान्तिको प्रतीक हो र आवश्यक परेमा क्रान्तिको उद्गमस्थल पनि बन्छ भन्ने कुरा मूल विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

स-साना भुपडीलाई थिचेर बनेका भवनहरू कठकघरमा उभिएका अपराधी जस्ता देखिन्छन् । गरिबलाई मारेर बनेका साहुहरू भन अपराधी देखिन्छन् । गरिब र सोभा मानिसहरूको रगत र पसिना ठूला र धनाध्य मानिसको अनुहारमा बलेको देखिन्छ । शोषकहरूले गरिब निमुखा मानिसहरूको रगत पिइरहेका छन् । जतिसुकै भोक र अभावमा पित्तिए तापनि गाउँको मानिसको विनम्रता औधी प्यारो हुन्छ । कर्मशीलता निकै चोखो हुन्छ । त्यसैले गाउँ आफैमा एउटा शान्ति क्षेत्र हो र आवश्यक परेमा क्रान्तिको सुरुवाट पनि हो । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । मुक्त छन्दमा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा फलेको छ, बलेको छ, हुन्छन्, हुन्छन्, पिउन, जिउन जस्ता शब्दहरूको अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । अन्तिम दुई पङ्क्तिमा शीर्षकमा रहेको 'गाउँ' शब्दको पुनरावृत्तिले कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'गाउँ' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित छत्तीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता बीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दहरूको

वितरण भएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि सात शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका देखिन्छन् ।

४.२.३७ अभिव्यक्ति कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा बदला, छल, डाहा, षडयन्त्र, आतङ्क, क्रूरता, दमन, शोषण आदि शारीरिक अभिव्यक्तिबाट व्यक्त गरिने कुरा मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

मीठो बोलीको ढाँचामा डाहा, मन्द मुस्कानको शैलीमा छल, मौन हेराइको भाषामा बदला, हँसिलो मुहारमा क्रूरता, शान्त व्यवहारमा आतङ्क आदिको अभिव्यक्ति पाइने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । मानिसहरूले एउटाको प्रदर्शन गरेर अर्को कुकृत्य गर्ने कुरा यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । तसर्थ मानिसको विचित्रको चरित्र बुझ्न सकिँदैन । मानिसले आफू बाँच्न धेरैलाई मारेका हुन्छन् । मानवताबाट तल खसेर सोभासिदालाई दुःख दिएका हुन्छन् । मानिस देखावती रूपमा शिष्ट देखिएको हुन्छ, जसले गर्दा उसको आडम्बरलाई कसैले छुन सक्दैन भन्ने कुरा यस कविताको मूलभाव रहेको छ ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । मुक्त छन्दमा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा ढाँचा, भाषा, फुस्फुसाइरहेको, छट्पटाइरहेको, तपाईँले, तपाईँले जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'अभिव्यक्ति' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित सैतीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता छपन्न पङ्क्तिको पाँच गुच्छकमा रचिएको छ । पहिलो, दोस्रो र तेस्रो गुच्छकमा नौ नौ पङ्क्ति र पाँचौं गुच्छकमा अठार पङ्क्ति रहेका छन् । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दहरूको वितरण भएको पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि छ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । यही नै यस कविताको संरचना हो ।

४.२.३८ मालिक साहेब कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

प्रस्तुत कवितामा मालिक साहेबले भाँडा माभने नोकरमाथि गर्ने अन्याय, अत्याचार, अमानवीय व्यवहारहरू मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

मालिकको मर्मघाती बोलीले नोकरको हृदय छियाँछियाँ भएको छ । जुठा भाँडाहरू माभदा हत्केलाका ठेला फुटेर रगताम्मे बनेको छ । कहिल्यै राम्रो लगाउन र मीठो खान मालिकले दिएको छैन । नोकरमाथि अन्याय, अत्याचार गर्दै प्रत्येक वर्ष मालिकले महल खडा गरेको छ भने नोकरचाँहि भोको पेट र नाङ्गो खुट्टा हिड्न विवश बनेको छ । नोकरलाई दमन, जलन र उत्पीडनको भुङ्ग्रोमा हाल्दै तलबसमेत मालिकले नदिएको अवस्था छ । नोकरलाई मालिकले हेय दृष्टिले हेर्दै अमानवीय व्यवहार गरेकाले नोकरले मालिकलाई आफू मानिस नभएको र उसको मनमा चेतना नै नभएको हो र भनी प्रश्न गरेको छ । यही नै यस कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषाका साथै व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । हैन र, छैन र, दिनुहुन्छ, दलुहुन्छ जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । मालिक साहेब शब्दको पुनरावृत्तिले कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'मालिक साहेब' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित अड्तीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता एकचालीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दको वितरण भएको पाइँदैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि नौ शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.३९ फूलहरू कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

फूलहरू सधैं समान रहने, मान्छेहरूमा भैं फूलहरूमा खिचातानी, विखण्डित, कलुषित भावना नहुने कुरा यस कविताको मूल विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

मानिसहरू कठोर हुने, मानिसका मनहरू कलुषित हुने, मानिसहरू खुट्टा तानातान गर्ने, बनावटी हाँस्ने, देखावटी आत्मीयता बाड्ने गर्छन् तर फूलहरूमा यो सबै नराम्रा प्रवृत्ति हुँदैन । जतिसुकै हुरीभरीमा पनि फूलहरू हाँसेर नै फुल्दछन् । फूलहरू सच्चा जिन्दगी बाँच्ने गर्दछन्, न त फूलमा धार्मिक द्वन्द्वता हुन्छ न त जातीय विभाजन । आफ्नो स्वार्थमा नलागेर सधैं फूलहरू फूल भएर नै फुल्ने गर्दछन् । फूलहरू जहिले पनि फूलजस्तै हुन्छन् ताकि मान्छे जस्ता हुँदैनन् ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा रचिएको छ । मुक्त छन्दमा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा भैं, भैं, हुँदैनन्, हुँदैनन्, गर्दैनन्, गर्दैनन् जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । फूलहरू शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'फूलहरू' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित उनन्चालीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता सैतीस पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । यस कवितामा एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि पाँच शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । यही नै प्रस्तुत कविताको संरचना हो ।

४.२.४० आत्मपीडा कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

मानिसको जीवनमा सुखभन्दा दुःख धेरै भएकाले सधैं जीवनमा दुःखको सागर आउँदा भएको आत्मपीडा प्रस्तुत कविताको विषयवस्तुको रूपमा आएको छ ।

मानिसलाई एक पटक हाँस हजार पटक रुनुपर्छ । एक पल सन्चो बाँचन हजार पटक दुखनुपर्छ । आफन्तले आत्मीयता पस्केर घात गर्छन । स्वजनले सहृदयी बनेर चोट दिन्छन् । वर्तमान समयमा पराइलाईभन्दा पनि आफन्तलाई नै चिन्न गाह्रो पर्छ । अचेल मान्छेको मन दुइगाभन्दा साह्रो भएकाले कसैलाई विश्वास गर्न नसकिदा मानिसलाई आत्मपीडा हुन्छ । यही नै प्रस्तुत कविताको मूलभाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा लेखिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । बाँचन, हाँस, यहाँ, यहाँ, आफन्तले, स्वजनले, पनि, पनि जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत आत्मपीडा कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित चालीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता चौध पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । यहाँ सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म शब्द संरचना रहेको छ ।

४.२.४१ उपहास कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

इमान्दार कविका सिर्जनाहरू राष्ट्रिय सम्पत्ति भएका तर सर्जक कवि स्वयम् उपहास भएको कुरा मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

प्रस्तुत कवितामा आर्थिक अभावका कारण सबै पारिवारिक जीवन लथालिङ्ग भएको अवस्था व्यक्त गरिएको छ । ओखती गर्न नसकेकोले पत्नी मर्नु, बिहे गरिदिन नसक्दा छोरी पोइल

जानु, पढाउन नसक्दा छोरो आवारा बन्नु, बन्धकीमा रहेको घरघडेरी लिलामी हुनु, सबै आर्थिक अभावको कारण देखिएको छ । कविले सृजना गरेका कृतिहरू राष्ट्रिय सम्पत्ति घोषित भएका छन् तर इमान्दार कविको विविध कारणले उठिबास भएको छ । जसले गर्दा राष्ट्रिय सम्पत्ति सृजना गर्ने कविको आफ्नै देशमा उपहास भएको छ ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषाशैलीमा लेखिएको छ । मुक्त छन्दमा लेखिए तापनि मरिनु, गइनु, नसकेकाले, नसकेकोले, भएको छ, भएको छ जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । शीर्षकमा भएको उपहास शब्दको अन्तिममा पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'उपहास' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित एकचालीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता दुई पङ्क्तिको एक गुच्छक गरी जम्मा सात गुच्छकको चौध पङ्क्तिमा रचिएको छन् । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको प्रयोग गरिएको छैन । दुई शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.४२ आधुनिकता कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

वर्तमान समयमा आधुनिक फेशनको उछुङ्खलताको कारण छाएको विकृति मूल विषयको रूपमा आएको छ ।

अहिलेको समयमा फेशनको निकै रौनक छाएको छ । फेशनको उछुङ्खलताले मानिसहरू अर्धनग्न भएर हिडिरहेका छन् । त्यसैले कुनै दिन निवस्त्र हिड्ने फेशन पनि आउन सक्छ । यहाँ निरन्तर परीक्षण र प्रयोगहरू भइरहेका छन् । मानिसले सृष्टि र प्रकृतिको नियमलाई छाडेर विज्ञानको कृत्रिमतामा सभ्य बनिरहेका छन् । यस्तै नयाँ प्रयोग हुने मानिसहरू कृत्रिमताको पछि मात्र दौडने हो भने साँढे र गोरु पनि ल्याउन सक्ने र मानिसले बच्चा नजन्माई फुल पार्न सक्ने कुराप्रति कविले यस कवितामा व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषा र व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा रचिएको छ । यहाँ मुक्त शैलीको प्रयोग भएको छ । बेर छैन भन्ने शब्दको बारम्बार पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ । साँढे र गोरु जस्ता पुलिङ्गीय शब्दहरूले पनि बच्चा जन्माउन सक्ने भनेर व्यङ्ग्यात्मकता व्यक्त गरिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'आधुनिकता' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बयालीसौं कविता हो । यस कविता स्रोह पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको वितरण भएको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि सात शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् ।

४.२.४३ सलाम कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

ठूलावडा हामिकहरूलाई धेरै चाकडी गर्नु पर्ने बानीले कहिले भुक्किएर पशुलाई समेत अभिवादन गर्न सकिने कुरा यसको मूल विषयवस्तु रहेको छ ।

भोजनभन्दा भोक मीठो हुने भएको कारण कविले थुप्रै भोकहरू भोगेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । धार्मिक आस्था अनुसार गाईलाई माता भनेर ढोग्नु परेपछि गोरुलाई पनि पिता मानेर ढोगेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । सधैं कालो कोट लगाएर हाकिम हिड्दा सलाम ठोक्ने बानी बसेको कविले भुक्किएर कालो कुकुरालाई समेत सलाम ठोकेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविता सरल भाषामा रचिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । भोगेको छु, ढोगेको छु, ठोकेको छु जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । सलाम शब्दको पुनरावृत्ति भई कविता अन्तर्लयात्मक बनेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'सलाम' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बयालीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता सत्र पङ्क्तिको एउटै गुच्छकमा रचिएको छ । सबै पङ्क्तिमा समान शब्दको प्रयोग भएको छैन । एक शब्दको एक पङ्क्तिदेखि चार शब्दको एक पङ्क्तिसम्म रहेका छन् । यही नै प्रस्तुत कविताको संरचना रहेको छ ।

४.२.४४ गाउँबाट कविताको विश्लेषण

(क) विषयवस्तु र मूलभाव

गाउँको दुःख, पीडा, गाउँमा बस्ने मानिसहरूको गरिबीको कारण उब्जिएको समस्या आदि प्रस्तुत कविताको मूल विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् ।

गाउँको कथा व्यथा विकराल रहेको छ । लेख्ने अक्षर र पोख्ने लहरको अभाव देखिन्छ । जीवन निकै दुःखदायी बनेको छ । गाउँमा गरिबीको कारण एकसरो कपडा फेर्न र छोरो विद्यालय

पढाउन समेत सकिएको छैन । गरिबको लागि दसैं तिहार जस्ता महान् चाडपर्व पनि खाली बितिरहेका छन् । रिनको कारण साहुले घरजग्गा खाइदिएको छ । गाउँको हाल भनभन विकराल बनेको छ । अनिकालले गर्दा मान्छे बाँच्न कठिन भएको छ । यस्तो भए पनि गाउँ आफ्नै घरबारी हो, आफ्नै घरबार हो । सुख दुःखले सिर्जिएको सुन्दर दरवार हो । दुःख सुख गरी भए पनि गाउँमा नै पसिना पोख्नु पर्छ । दुःख भयो भनी गाउँ छोडी भारतको गल्लीमा कुल्ली बनेर रगत पसिना बगाउनु हुँदैन भन्नु नै प्रस्तुत कविताको मूल भाव हो ।

(ख) भाषाशैली

प्रस्तुत कविताको भाषाशैली सरल छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । कथा, व्यथा, जहाँ, त्यहाँ, धुजाधुजा, मुजामुजा, साहुले, राहुले, धुरूधुरू, तुरूतुरू, जुटाउँछौं, लुटाउँछौं जस्ता शब्दहरूले अन्त्यानुप्रास मिलेको छ ।

(ग) संरचना

प्रस्तुत 'गाउँबाट' कविता अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित अन्तिम एवम् चौवालीसौं कविता हो । प्रस्तुत कविता चार पङ्क्तिको एक गुच्छक हुने गरी जम्मा सोह्र पङ्क्तिको चार गुच्छकमा रचिएको छ । वर्णमात्रिक छन्द अन्तर्गतको अनुष्टुप छन्दको प्रयोग गरिएको छ । तसर्थ सबै पङ्क्तिहरूमा समान शब्दहरूको वितरण भएको छ ।

४.३ निष्कर्ष

अक्षरहरूको देश अमर त्यागीको द्वितीय प्रकाशित कृति हो । २०५८ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा जम्माजम्मी ४४ वटा फुटकर कविताहरू सङ्कलित छन् । जसमध्ये त्रिचालीस फुटरकविताहरू मुक्त छन्दमा रचिएका छन् भने अन्तिम 'गाउँबाट' शीर्षकको कविता वर्णमात्रिक अनुष्टुप छन्दमा रचिएको छ । कवि प्रौढोक्ति उक्ति ढाँचामा रचिएको यस सङ्ग्रहमा सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । समसामयिक परिवेशका विषयलाई समेटेर रचना गरिएको प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूमा व्यञ्जनात्मकताभन्दा अभिधात्मकताबाट नै अर्थ खुल्ल जान्छ । पूर्णतया परिस्कारको प्रयोग नभए पनि यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू पठन योग्य छन् र नेपाली साहित्य भण्डारमा थप एक ईँटा थप्न सफल देखिन्छन् ।

४.४ सूत्रकविताको पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कविता एक प्राचीन र लोकप्रिय विधा मानिन्छ । कविताका विभिन्न आयामहरू रहेका छन् । लघुत्म, लघु, मझौला र बृहत् गरी सामान्यतः कविताका चार रूप मानिएको छ । यसै गरी वर्तमान समयमा नयाँ-नयाँ खोजी एवम् प्रयोग

हुने सन्दर्भमा मानिसहरूले छोटो एवम् थोरै सामग्रीको माध्यमबाट धेरै कुरा बुझ्ने चेष्टास्वरूप सूत्रसंरचनाको विकास भएको पाइन्छ । वर्तमान समयको नौलो प्रयोगको रूपमा देखिने सूत्रसंरचनाहरूको विकास पनि एक हो । न्यून समयमा मानिसले अत्यधिक सफलता प्राप्त गर्न खोजे । जसको परिणाम स्वरूप सूत्रसंरचनाको जन्म भएको पाइन्छ । यही सन्दर्भमा सूत्रसाहित्यको विकास भएको हो । डा.ध्रुवचन्द्र गौतमबाट सूत्रउपन्यासको जन्म भएको पाइन्छ । यसका पूर्वतक ध्रुवचन्द्र गौतम हुन । विभिन्न विधाहरूमा सूत्रसंरचनाको प्रयोग हुने क्रममा लक्ष्मणप्रसाद गौतमबाट सूत्रसमालोचनाको विकास भएको हो भने यही सन्दर्भमा नै अमर त्यागीबाट सूत्रकविताको जन्म भएको हो भन्ने भनाइ अमर त्यागीको रहेको छ तापनि यस भन्दा अगाडि एक लाइन कविता आन्दोलन २०४३ सालमा इलामबाट आरम्भ भएको देखिन्छ ।^१ यसरी सुरु भएको सूत्रसंरचना वर्तमान समयमा विभिन्न विधामा विकास भएको पाइन्छ ।

४.५ सूत्रकविताको परिभाषा

सूत्र भन्नाले सानो भन्ने बुझिन्छ । कविता भन्नाले साहित्यिक रचना जुन कविद्वारा रचना गरिएको हुन्छ । यसरी सूत्र र कविताको मेलबाट सूत्रकविता बनेको छ । एक वाक्य वा एक लाइनमा जीवनको सम्पूर्णतालाई व्यक्त गरी लेखिएको सूत्रात्मक साहित्यलाई सूत्रकविता भनिन्छ । लेखकको प्रत्यक्ष भनाइ अनुसार संस्कृतमा सूक्त भन्ने एक लाइनका भनाइहरू गहन अर्थपूर्ण र सारपूर्ण छन् । ती भनाइहरूलाई सूत्रकविताको मूल आधार मानी सूत्र कविता लेखनको प्रवर्तन भएको हो । अमर त्यागीले अनुभूतिको जुलुस सूत्रकवितासङ्ग्रहमा सूत्रकविताको बारेमा लेखेको स्वकथनबाट सूत्रकविताको परिभाषा बारे अझ स्पष्ट हुन सकिन्छ । जुन निम्ननुसार छन् -

- ✓ साहित्य नित्य प्रयोगशील हुन्छ;
 - प्रयोग नित्य नवीन र सुष्ठु हुन्छ ।
 - प्रयोग तथ्यपूर्ण र वैज्ञानिक हुन्छ ।
 - प्रयोग समयसापेक्ष र सर्वमान्य हुन्छ ।
 - प्रयोग भाषिक शिल्प र सौन्दर्यपूर्ण हुन्छ ।
- ✓ आजको युग विज्ञान र प्रविधिको युग हो ;
 - न्यून समयमा अत्यधिक कार्यशीलताको युग हो ।
 - न्यून समयमा अत्यधिक ग्रहणशीलताको युग हो ।
 - न्यून समयमा अत्यधिक प्रभाव प्रक्षेपणको युग हो ।
- ✓ अर्थात् आजको युग सूत्रसंरचनाको युग हो ;
 - यही सन्दर्भमा युग सूत्रसाहित्यको जन्म भएको हो ।
 - यही सन्दर्भमा डा.ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा सूत्रउपन्यासको जन्म भएको हो ।
 - हो, यही सन्दर्भमै अमर त्यागीबाट सूत्रकविताको जन्म भएको हो ।

^१ घनश्याम न्यौपाने परिश्रमी साहित्यसन्दर्भ, विरगंज, नारायणी बुक्स एण्ड स्टेसनर्स, २०५५, पृ.६७ ।

- ✓ सूत्रकविता सूत्ररूपमा एक हरफमा रचिन्छ ;
 - एक हरफमा सिङ्गो युगजीवनको चित्राङ्कन गरिन्छ ।
 - एक हरफमा सिङ्गो जीवन भोगाइको प्रतिबिम्बित गरिन्छ ।
 - एक हरफमा सिङ्गो मानवीय संवेदनाको प्रतिरूप उतारिन्छ ।
 - एक हरफमा सिङ्गो काव्यिक संचेतनाको दस्तावेज उतारिन्छ ।
- ✓ सूत्रकविता आफैमा परिपूर्ण र स्वतन्त्र हुन्छ ।
 - स्वतन्त्र अनुभवका अन्तक्रियालाई एउटै सूत्रमा संश्लिष्ट गरिन्छ ।
 - स्वतन्त्र चिन्तनका अन्तर्घटकलाई एउटै सूत्रमा आवद्ध गरिन्छ ।
 - स्वतन्त्र अन्तर्दृष्टिलाई सूक्ष्म सङ्केतद्वारा एउटै सूत्रमा आन्वित गरिन्छ ।
 - स्वतन्त्र अन्तर्भावलाई सार्थक बिम्बद्वारा एउटै सूत्रमा अभिव्यक्त गरिन्छ ।
- ✓ सूत्रकविता मेरो नव्य काव्यसोचको सार्वभौम दृष्टिचित्र हो ;
 - मेरो आत्मिक अनुभूतिको जुलुस हो ।
 - मेरो भावुक भावनाको झुल्का हो ।
 - मेरो नवीन चैतन्यको चिराग हो ।
 - मेरो स्वतन्त्र विचारको बिम्ब हो ।

नेपाली साहित्यमा २०४१ बाट सूत्रकथा लेखनबाट सूत्रसाहित्यको प्रारम्भ भएको हो । २०५५ मा सूत्रउपन्यास हुँदै सूत्रसमालोचनाको लेखनपश्चात् २०६० सालमा अमर त्यागीबाट सूत्रकविताको सुरु भएको हो । सूत्रकविता नेपाली साहित्यको सबभन्दा कान्छो प्रयोग र आजको युगले कविसित्त मागेको नवीनतम् उपहार हो । वर्तमान समयको मागलाई पूर्ति गर्ने उद्देश्यले एकलाइनमा काव्यिक पूर्णता दिएर लेखिएको सूत्रकविता अमर त्यागीबाट प्रारम्भ भएको हो । यस साहित्यिक विधालाई विभिन्न साहित्यकारहरूले अगाडि बढाउनेछन् र यस साहित्यको उत्तर-उत्तर प्रगति हुनेछ । यसै परिवेशमा अमर त्यागीको सूत्रकवितासङ्ग्रह **अनुभूतिको जुलुस** प्रकाशित भएको छ । जसको निम्नानुसार अध्ययन गर्न सकिन्छ -

४.६ अनुभूतिको जुलुस सूत्रकवितासङ्ग्रहको अध्ययन

अमर त्यागीको **अनुभूतिको जुलुस** तेस्रो प्रकाशित नवीनतम मान्यता बोकेको सूत्र कवितासङ्ग्रह हो । सूत्रात्मक रूपमा लेखिएको यस कृतिको प्रकाशन हेमकुमार श्रेष्ठले २०६० सालमा काठमाडौँबाट गरेका हुन् । मान्छेको विचार, भावना, पीडा, आवेग, सामाजिक परिवेश, संवेदना आदिको जुलुसलाई समेटि तीनसय चौबीसबाट भावपुञ्जहरूको समष्टिगत सङ्गठनको रूपमा **अनुभूतिको जुलुस** सूत्रकवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । 'अमर त्यागी' 'जिन्दगी', 'चाहना', 'भाग्य', 'महङ्गी', 'समस्या', 'सपना', 'विपना', 'आफन्त', 'घर', 'परिवार', 'जोखिम', 'सम्झना', 'कसुर', 'विरोध', 'अहङ्कार', 'गाउँ', 'शहर',

‘शिक्षक’, ‘विद्यार्थी’, ‘नारी’, ‘पुरुष’, ‘जीवन’, ‘विचार’, ‘जागीर’, ‘माया’, ‘मान्छे’, ‘यौवन’, ‘शिक्षा’, ‘स्वास्थ्य’, ‘यातायात’, ‘सम्पत्ति’, ‘फेशन’, ‘भ्रमलको’, ‘संवेदना’, ‘विवाह’, ‘सत्य’, ‘आधुनिकता’, ‘शहिद’, ‘वर्तमान’, ‘किसान’, ‘हाँसो’, ‘आँसु’, ‘आत्मा’, ‘रगत’, ‘आँखा’, ‘समाज’, ‘गान्धी’, ‘मण्डेला’, ‘बुद्ध’, ‘सुकुरात’, ‘प्रेम’, ‘प्रेमिका’, ‘आशा’, ‘निराशा’, ‘प्रतीक्षा’, ‘विहान’, ‘सारङ्गी’, ‘अभाव’, ‘विदीर्णता’ जस्ता शीर्षककीकरण गरिएका ३२४ वटा सूत्रकविताहरूबाट यस अनुभूतिको जुलुस कवितासङ्ग्रहको निर्माण भएको देखिन्छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा तीनसय चौबीसवटा एक पङ्क्तिका सूत्रकविताहरू विस्तारित भएका छन् । सूत्रात्मक रूपमा जीवनका विभिन्न अनुभूतिहरूलाई व्यक्त गर्न सफल एक पङ्क्तिमा आधारित तीनसय चौबीसवटा कविताहरूले नै यस सङ्ग्रहको रचना निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

४.६.१ शीर्षकको सार्थकता

नयाँ प्रयोग तथा नवीनतम मान्यता बोकेको यस कृतिको नाम अनुभूतिको जुलुस राखिएको छ । मानिसका मनका विभिन्न अनुभूतिलाई साहित्यिक रूप दिने क्रममा यस कृतिको जन्म हुन गएको देखिन्छ । मान्छेका विचारहरूको जुलुस, भावनाहरूको जुलुस, अनुभूतिहरूको जुलुस, पीडाहरूको जुलुस, आवेग संवेगहरूको जुलुस, असङ्गत परिवेशको जुलुस, सामाजिक विकासको जुलुस, यावत संवेदनाहरूको जुलुस जस्ता विशिष्ट अर्थ र सामान्य अर्थ बोकेका जुलुसहरूलाई कविले ३२४ वटा सूत्रकवितामा अभिव्यक्त गर्ने काम गरेका छन् । तसर्थ यस कृतिको शीर्षक अभिधात्मक र प्रतीकात्मक दुवै अर्थमा सार्थक देखिन्छ । मानिसका मनका भावनाहरूलाई कविले जुलुसको रूपमा यस कृतिमा चिनाउने प्रयास गरेका छन् । यस्ता भावनाहरू तीनसय चौबीसवटा अनुभूतिलाई जुलुसको रूपमा यस सङ्ग्रहमा व्यक्त गर्नुले पनि यस सङ्ग्रहको नाम अनुभूतिको जुलुस शीर्षक सार्थक रहन गएको छ ।

४.६.२ भाषाशैली

अमर त्यागीले यस सङ्ग्रहमा सरल, सहज, सुललित सुबोध्य, मनलाई प्रभाव पार्ने किसिमको मीठासपूर्ण भाषा शैलीको प्रयोग गरेका छन् । सुक्तबद्ध रूपमा लेखिएको प्रस्तुत कृतिमा विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । यस सङ्ग्रहमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै :

‘फेशन’

सुन्दर देखिन गरेको नग्नताको प्रदर्शन ।

अनुभूतिको जुलुस, पृ. २६

‘अस्मिता’

कौरवहरूले हरिरहेको द्रौपदीको चीर ।

अनुभूतिको जुलुस, पृ. २७

अपराध, कसुर वासलत, कारागार, सहिद, डाक्टर, कराभान, डेविट-क्रेडिट, बन्धन जस्ता आगन्तुक शब्दहरूले कविता सजिएको छ । त्यस्तै शिष्ट, सहभाव, सद्भाव, चक्रव्यूह, अभिमन्यु, निर्भर, अनवरत, दीपशिखा, निश्छल जस्ता तत्सम शब्दहरूले सूत्रकविता सजिएको छ । सरल र मीठासपूर्ण वाक्यहरूको प्रयोगले कविता पठनयोग्य र प्रशंसालायक रहेको देखिन्छ ।

४.६.३ भावविधान

भाव भन्नाले कविताले दिने अर्थ भन्ने बुझिन्छ । अमर त्यागीले अनुभूतिको जुलुस कवितासङ्ग्रहमा पारिभाषिक एवम् प्राविधिक तथा उखानको प्रयोग गरेर त्यसलाई पुष्टि गर्ने कार्य गरेका छन् । मानव मनका विभिन्न अनुभूतिका जुलुसहरूलाई व्यक्त गर्ने क्रममा यस सूत्रकविताको जन्म भएका पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा पूर्व प्रचलित मान्यताको विपरीत सूत्रकविताको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । वर्तमान समयमा मानिसलाई खण्डकाव्य, महाकाव्य जस्ता साहित्यिक कृतिहरू सिर्जना गर्न लामो समय लाग्छ भने छोटो समयमा नै साहित्य सिर्जना गर्न सूत्रकविता नै पर्याप्त देखिन्छ । कविता सिद्धान्तभन्दा बाहिर नवीनतम मान्यता लिएर सूत्रकविता आएको देखिन्छ । प्राचीन विषयदेखि आधुनिक विषयसम्म यात्रा गर्न यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित सूत्रकविता सक्षम देखिन्छन् । देशमा भएका नेताहरूको छद्मरूपप्रति व्यङ्ग्य, विदेश फेसन संस्कारप्रतिको विमति र नग्न विकृति, नेपाली ग्राम्यजीवनको समस्याहरू यस सूत्रकविताहरूले उठाएका छन् । जस्तै-

‘नेता’

छल चलचित्रको सफल अभिनेता

अनुभूतिको जुलुस, पृ. ३४

‘फेसन’

सुन्दर देखिन गरेको नग्नताको प्रदर्शन

अनुभूतिको जुलुस, पृ. २६

देशमा देखिने राजनैतिक विकृति, विसङ्गति, असमानता, अन्याय, अत्याचार, कुशासन, कुरीति, अन्धविश्वास गरिबी, भ्रष्टचार जस्ता विषयलाई यस सङ्ग्रहमा सूत्र कविताहरूले उठाएका छन् । अमर त्यागीले मान्छेका जीवन र विवश परिस्थितिहरूको चित्रण गर्दै ‘अमर त्यागी’, ‘जिन्दगी’, ‘चाहना’, ‘समस्या’, ‘विपना’, ‘आफन्त’, ‘घर’, ‘जागीर’, ‘मान्छे’ जस्ता सूत्रकविताहरू रचना गरेका छन् । जस्तै-

‘अमर त्यागी’

परिस्थितिको चक्रव्यूहमा फसेको अभिमन्यु
अनुभूतिको जुलुस, पृ. १

‘जागीर’

कठिनसँग टिप्न सकिने भीरको चिचिण्डो
अनुभूतिको जुलुस, पृ. २३

आफूलाई नवप्रयोगवादी कवि भन्न रुचाउने कवि त्यागीले यस सङ्ग्रहमा विभिन्न परिवेशको माध्यमबाट वर्तमानका असङ्गतिहरूको अभिव्यक्ति दिँदै असङ्गतिप्रति सचेत हुने सन्देश दिएका छन् । ‘गाउँ’, ‘शहर’, ‘शिक्षक’, ‘चेतना’, ‘शिक्षा’, ‘यातायात’, ‘नागरिकता’, ‘न्याय’ ‘योजना’, ‘सम्पत्ति’ आदि सूत्रकवितामा वर्तमान समयका असङ्गतिहरूको अभिव्यक्ति दिइएका छन् । जस्तै-

‘शिक्षक’

हजारौँलाई पार गरिरहने नदी किनाराको माभी
अनुभूतिको जुलुस, पृ. २२

‘चेतना’

अँधेरीमा झलझली बलिरहने दीपशिखा
अनुभूतिको जुलुस, पृ. २४

वर्तमान नेपालको राजनीतिक अवस्था र त्यसबाट उत्पन्न विकृति एवम् विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति दिँदै ‘चुनाव’, ‘जनता’, ‘माओवादी’, ‘युद्ध’, ‘कुटनीति’, ‘जुलुस’ आदि जस्ता सूत्रकविताहरू सृजना गरेका छन् । जस्तै-

‘बहुदल’

बेइमान मौलाउने र इमान्दार बौलाउने आबहवा
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ३९

‘सिद्धान्त’

फटाहरूले टेकिहिड्ने राजनीतिको बैशाखी
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ४८

कविले यस सङ्ग्रहमा व्यक्ति बिम्बको आदर्शीकरण गर्दै 'नारी', 'पुरुष', 'गान्धी', 'मण्डेला', 'बुद्ध' जस्ता कविताहरू लेखेका छन् भने व्यक्तिबिम्बको अनादर्शीकरण गर्दै 'लादेन', 'बुस' जस्ता सूत्रकविताको संरचना गरेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी राजनीतिक विकृतिको सर्वव्यापकताले गर्दा नेताहरू भ्रष्ट हुन गई पदीय दायित्वलाई नचिनेर भ्रष्टाचार गर्ने कार्यमा उद्यत रहेको कुरालाई पनि यस सङ्ग्रहमा उठाउने प्रयास गरिएको छ । कविले पदको दुरुपयोग गरेर भ्रष्टाचार गर्नेहरूप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गर्दै 'कर्मचारी', 'व्यापारी', 'डाक्टर', 'वकिल', 'नेता' जस्ता सूत्रकविताको रचना गरेका छन् । जस्तै-

'कर्मचारी'

हरियो परियो चर्न नपाए कामै नगर्ने सरकारी जन्तु
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ४७

'वकिल'

सरकारी इजाजत प्राप्त समाजका इज्जतदार ठग
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ४७

यसका अतिरिक्त यस सङ्ग्रहमा विविध विषयवस्तु, तत्व र परिवेशको आदर्शीकरण गर्दै 'आदर्श', 'संस्कृति', 'श्रद्धा', 'पौरख', 'शहिद', 'सदिच्छा' जस्ता सूत्रकविताहरू रचना गरिएको छ । प्राकृतिक परिवेशको विविधतामय चित्रण, साहित्यिक चेतनाको माध्यमबाट आदर्शको सङ्केत, त्रासमय परिवेशको चित्रणद्वारा वर्तमानको बोध, मान्छेको आवेग संवेग मनोवेग एवम् संवेदनाको अभिव्यक्ति जस्ता कुराहरूलाई विभिन्न सूत्रकविताहरूले उठाउने प्रयास गरेका छन् । जस्तै-

'मानवता'

बगरमा गिद्धले लुछिरहेको सिनो
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ३९

'वसन्त'

एकात स्थलमा आफ्नै जवानी नियाली रहेको यौवना
अनुभूतिको जुलुस, पृ. ४९

'सन्त्रास'

भोकाएको हुँडारले मच्चाएको हुईयाँ ।
अनुभूतिको जुलुस पृ. ६३

उत्तर आधुनिकतावादी नेपाली अनुशीलनको रूपमा अमर त्यागीको अनुभूतिको जुलुसलाई लिन सकिन्छ । उत्तर आधुनिकतावादी नवप्रयोगको आन्तरिक प्रेरणा र त्यसको उपज स्वरूप अनुभूतिको जुलुस जन्म भएको हो । यस कवितामा कविले मूलत मानिसको जीवनको प्राप्ति, भोगाइ, पीडाहरू, प्रशासनिक विकृतिहरू, राजनैतिक दुर्गन्धहरू, मान्छेका वैयक्तिक कमजोरीहरू, विभिन्न पेसाका मानिसहरूको आदर्श र अनादर्शहरू, कामवासना र त्यसका विकारहरू, समसामयिक परिवेशका बिम्बहरू, आवेगसंवेगहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा मानिसको मनमा च्वास्स छुने तरिकाले सरल भाषामा व्यक्त गरेका छन् । साहित्यिक चेतनाको प्रसार गरेर आदर्शता स्थापना गर्नु यस सङ्ग्रहमा आएका सूत्रकविताहरूको अर्को उपलब्धि रहेको छ । भौतिकताको चौतर्फी विकासले गर्दा आजको मासिन सन्त्रासमय जीवनयापन गर्न बाध्य रहेको विषयलाई पनि कविले समात्ने प्रयास गरेका छन् । यसरी विभिन्न विषयलाई समेटेर यस नवीनतम् प्रयोगवाद युक्त सूत्रकवितासङ्ग्रहको सृजना हुन पुगको देखिन्छ ।

४.६.४ विम्बविधान

अमर त्यागीको प्रस्तुत अनुभूतिको जुलुस कवितासङ्ग्रहका सूत्रकविताहरूले विभिन्न किसिमका बिम्बात्मक अभिव्यक्तिलाई आत्मसात् गरेका छन् । अनन्त परिभाषाका रूपमा प्रष्टिने मान्छेको जिजीविषाको सार्वकालिक सार्वदेशीय बिम्ब, प्रतीक र मिथकको आफ्नो महत्व छ र कविले काव्यिक अर्थालङ्कार एवं शिल्प प्रविधिको रूपमा आत्मसात गरेको देखिन्छ । यस सङ्ग्रहमा विभिन्न किसिमका पौराणिक, ऐतिहासिक, प्राकृतिक, सामाजिक आदि प्रकृतिका बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ । अभिमन्यु, चक्रव्यूह, बलिदेवी, शकुनी, द्रोणाचार्य, एकलव्य, भगीरथी जस्ता पौराणिक बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै-

‘अमर त्यागी’

परिस्थितिको चक्रव्यूहमा फसेको अभिमन्यु ।

अनुभूतिको जुलुस, पृ.१९

‘कुटनीति’

द्यूतक्रीडामा पल्टिरहेको शकुनिको पासा ।

अनुभूतिको जुलुस, पृ.७१

जङ्गबहादुर, गान्धी, बुद्ध, पासाङ्ग, सुकरात, लादेन, बस, मण्डेला, टेरेसा जस्ता आद्य बिम्बहरूको प्रयोगले यो सङ्ग्रह सजिएको छ । त्यस्तै वसन्त, शरद, हेमन्त, सगरमाथा, शिशिर, वर्षा जस्ता प्राकृतिक बिम्बहरूले यो सङ्ग्रह सजिएको छ । विभिन्न बिम्बहरू र प्रतीकहरूको प्रयोग हुनुका साथै यस सङ्ग्रहमा उपमा, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोगले सूत्रकविता सजिएको देखिन्छ ।

४.६.५ निष्कर्ष

अमर त्यागीको तृतीय प्रकाशित कृतिको रूपमा नयाँ प्रयोग गरी लेखिएको सूत्र-कवितासङ्ग्रह अनुभूतिको जुलुस देखा पर्दछ। मानव मनका विभिन्न अनुभूतिहरू-लाई जुलुसको रूपमा व्यक्त गर्दै तीसय चौबीसवटा सूत्रकविताहरूको सङ्कलन गरिएको अनुभूतिको जुलुस कविप्रौढोक्ति उक्तिढाँचालाई आत्मसात् गरेर रचना गरिएको सङ्ग्रह हो। मानव मनका विचार, भावना, पीडा, आवेग, संवेग जस्ता जुलुसहरूलाई तीनसय चौबीसवटा शीर्षक दिएर शीर्षकलाई पुष्टि गर्नको लागि एउटा पङ्क्तिको प्रयोग गरिएको छ। परम्परागत काव्य मान्यताभन्दा फरक काव्य मान्यतालाई बोकेको यस सूत्रकवितासङ्ग्रहमा पौराणिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक विम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ। अभिधा तथा व्यञ्जनात्मक अर्थ व्यक्त गर्ने यस सङ्ग्रहका सूत्रकविताहरू आफैमा रोचक छन्। यस सङ्ग्रहका सूत्रकविताहरूमा सरल, सहज, सुललित, मीठासपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ।

४.७ बाँसुरीमा आँसुको गीत गजल सङ्ग्रहको अध्ययन

४.७.१ पृष्ठभूमि

‘गजल’ अरबी भाषामा जन्मिएर फारसी र उर्दू हुँदै हिन्दी र नेपालीमा विकसित भएको लोकप्रिय र चर्चित साहित्यिक विधा हो। यो संरचनाका दृष्टिले लघु हुने हुनाले यसको नजिकको सम्बन्ध मुक्तक र लघु कविता जस्ता विधासँग पनि देखिन्छ। यो गेयात्मक र सङ्गीतात्मक हुने भएकाले पाठकलाई आनन्दको अनुभूति दिने विधा हो। ‘गजल’ अरबी भाषाको स्त्रीलिङ्गी शब्द हो। अरबी भाषामा ‘ग’ को अर्थ वाणी ‘ज’ को अर्थ स्त्री र ‘ल’ को अर्थ का वा साथ भन्ने हुन्छ। यस प्रकार संयुक्त रूपमा गजल शब्दको शाब्दिक अर्थ स्त्रीका साथ प्रयुक्त वाणी वा स्वास्नी मानिससित गरिने वार्तालाप हुन्छ। नेपाली साहित्यमा काव्यिक विधाको रूपमा गजल विधा प्रतिष्ठित छ।

‘गजल’ को परिभाषा दिने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। जसमध्ये केही विद्वानहरूको परिभाषा निम्न छन् -

गोविन्द पुरीले गजललाई उर्दू कविताको सशक्त र सर्वश्रेष्ठ काव्यरूप मानेका छन्। त्यस्तै गरी वासुदेव त्रिपाठीले गजललाई कविताको सानो र लघुरूप मानेका छन्। नेपाली बृहत शब्दकोशले विशेष गरेर प्रेमको विषयमा शृङ्गार रसका कविता लेख्ने एक प्रकारको फारसी छन्द वा त्यसै छन्दमा लेखिएको कविता भनेर गजललाई चिनाएका छन्। गजल एउटा कुनै छन्द वा त्यसै छन्दमा लेखिएको कविता होइन भन्ने व्यक्तिहरू पनि छन्।

यसरी गजल सम्बन्धी परिभाषा तथा गजलको परम्परा विकास एवम् सैद्धान्तिक संरचनाको आधारमा सङ्क्षेपमा यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ- विलक्षण शैलीमा भाव र विषयको केन्द्रीयतामा, सङ्क्षिप्त र प्रभावकारी पङ्क्तिहरूद्वारा बनेको एक किसिमको गेयात्मक,

लयात्मक, प्रणयपरक, शृङ्गार रसयुक्त पद्य रचनालाई नै गजल भनिन्छ । यहीं सैद्धान्तिक मान्यताको संरचनात्मक ढाँचामा लेखिएको अमर त्यागीको गजल सङ्ग्रहको नाम बाँसुरीमा आँसुको गीत हो । यस गजल सङ्ग्रहको निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ -

४.७.२ संरचना

त्यागीले २०५० सालदेखि गजल साहित्यमा औपचारिक रूपमा प्रवेश गरेका हुन् । गजलकार अमर त्यागीको प्रथम गजलसङ्ग्रहको रूपमा बाँसुरीमा आँसुको गीत देखा पर्दछ । देवकोटा स्मृति सभा कलैया बाराले २०५७ सालमा प्रकाशन गरेको यस सङ्ग्रहमा जम्मा जम्मी ६८ पृष्ठहरू रहेका छन् । यस गजल सङ्ग्रहहरूमा 'मायाको मोहनी', 'मान्छेको अस्तित्व', 'आँगनको घाम', 'मनको व्यथा', 'परिस्थितिको गीत', 'चेतनाको ज्योति', 'प्रणयको प्रत्याभूति', 'कालीगढको शिल्पकला', 'समयको दस्तावेज', 'मभेरीको शोक', 'हार्दिकताको मृत्यु', 'आफन्तको घात', 'फूलको काँठा', 'फूलको कथा', 'चुनौतीको हुरी', 'इमानको भाउ', 'परेलीको ओस', 'अस्मिताको विज्ञापन', 'अँध्यारोको जँघार', 'गरिबको आँसु', 'लुटिएको अस्मिता', 'रगतको होली', 'समयको कुचक्र', 'आत्माको घाउ', 'सदीक्षाको उद्बोध', 'पिरतीको डोली', 'धरापको भीड', 'मुसा-बिरालोको मेल', 'मभ्रधारको जीवन', 'विषादको अभिव्यक्ति' 'बाँसुरीमा आँसुको गीत' आदि गरी ६८ वटा फुटकर गजलहरू सङ्कलित छन् । यस सङ्ग्रहमा गजलहरू दुईवटा मिसराबाट पाँच शेरदेखि सात शेरसम्म विस्तारित भएका छन् । गजलकारले न्यूनतम तीन शब्दका मिसरादेखि अधिकतम सात शब्दसम्मका मिसराहरूको प्रयोग गरेका छन् ।

४.७.३ भावविधान

यस गजलसङ्ग्रहका गजलमा विषयगत विविधतायुक्त गजलहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रणयका कुरालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका त्यागीका गजलहरूमा शृङ्गार रसलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको छ । जीवनका विसङ्गत एवम् सङ्गत पक्षका भावनाहरूलाई गेयात्मक सूत्रमा उनेर गजल निर्माण गरेका छन् । गजलकारले प्रेमको कुरा देखाउँदै नायिकाको मनलाई खुला आँगन मानेका छन् । मायाको मोहनीमा चुर्लुम्म डुबी परिपूर्ण बन्ने कुरालाई यसरी उल्लेख गरेका छन् -

नपाउनु तिम्रो प्यार पाएपछि जिन्दगीमा
तिमीमै म परिपूर्ण भई मरूँ मरूँ लाग्छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ १

गजलकार त्यागी शिष्ट शृङ्गारको प्रयोग गर्दै सबै कुरा मायाको लागि समर्पण गर्ने चेष्टा गरेका छन् । माया हिड्ने बाटोमा फूलहरू बिछ्याउँदै भावनाको पुलमा संसार यात्रा गर्ने कुरा

गजलकार व्यक्त गर्दछन् । गजलकारले रूप एवम् सौन्दर्यछटाले गाँजिएको मायालुको शरीर वास्तवमा नरिसाए पनि राम्रो देखिने र रिसाउँदा भन्नु राम्रो बन्ने कुरा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

खुसाउँदा तिमी राम्री रिसाउँदा भनैँ राम्री
तिम्रो रूपको मोहनीमा सधैं परूँपरूँ लाग्छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ १

सृष्टिको निरन्तरता दिने नारी सौन्दर्यको मोहनी रूपी पोखरीमा डुबुल्की मार्दा निकै रमाइलो हुने भएकाले गजलकारले उनी हिड्ने बाटोलाई फूलैफूलले सजाउन चाहन्छन् । माया रिसाउँदा भनैँ राम्रो देखिने गजलकारले प्रियसीको माया पाएपछि उनीमै विलीन हुन मन लाग्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । अमर त्यागीले वर्तमान समयमा भएको विसङ्गति, विकृतिलाई व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै सुधारको सन्देश दिएका छन् । पुराना संस्कृतिको बचावट गर्नुपर्छ, विकृति भित्रिनु राम्रो होइन, मान्छेमा इमान जमान हटिसकेको छ र छलकपटी एवम् आदम्बरी मान्छेले प्रमुख स्थान प्राप्त गरेको छ भन्ने कुरालाई गजलकारले यसरी व्यक्त गर्दछन् -

किताब मै सीमित छ इमानको कुरा यहाँ
आदम्बरी छली शिर धेरै ठाडिसक्यो यहाँ ।

यथार्थमा आर्दशका व्याख्याता नै जहाँ तहाँ
त्यागी नीति नैतिकता खुबै ढाडिसक्यो अब ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ २

अमर त्यागी देशप्रेमी, जातिप्रेमि एवम् राष्ट्र भक्त व्यक्तिको रूपमा चिनिन्छन् । स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रका पक्षधर त्यागीका गजलमा माटोप्रतिको लगाव र सम्मोहन पनि स्पष्टरूपमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । देशभित्रको क्षेत्रीय सन्तुलन र सद्भावका पक्षपाती भएर देखा परेका गजलकार त्यागी राष्ट्रिय समस्या र विपत्तिलाई एकताबद्ध भएर सामना गर्न सक्यौँ भने मात्र राष्ट्रियता मजबुत हुने कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् -

गइन म परदेश पर्न विचल्लीमा
आफ्नै देश निर्माणको काम पाएँ मैले ।
मीठो पीठो रुखोसुखो नै भए तापनि
आफ्नै चोखो पसिनाको दाम पाएँ मैले ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ३

समयको दस्तावेजसँग गजलकार सुपरिचित रहेका छन् । यो संसारमा सबै सर्वज्ञानी बन्न खोज्छन् । समाजमा धूर्तहरू नै महादानी बनेको देखिन्छन् । स्वाभिमानी मानिसहरू ओभेलमा परी आडम्बरीको सम्मान हुने गरेको पाइन्छ । गजलमा उनले लौकिक प्रेम र पारलौकिक प्रेमको दुरी भेट्टाएको अनुभूति यसरी पोखेका छन् -

जिन्दगीमा सधैं धोका हात लागेको छ
विनाकसुर वेइमानीको बात लागेको छ ।

दुःख आई बास बस्छ मेरै भुपडीमा
मभेरीमा शोक-सुर्ता खात लागेको छ ।

नशा नपिएरै नशाबाजलाई जस्तो
त्यागीलाई गजलको मात लागेको छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ९

प्राकृतिक शैली, विचारको नैतिकता र समसामयिक क्षेत्रको ज्ञान भएका त्यागीले स्तरीय गजल रचना गरेका छन् । विभिन्न समयमा आफन्तहरूले मायाको अभिनय गरेर घात गरेपछि आफ्नो जिन्दगीका थुप्रै रातहरू पीडा र वेदनामा बितेको, छाती छियाछिया भएको र सबै विश्वासका अनुभूतिहरू टुक्राटुक्रा भएको कुरालाई गजलकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् -

निर्मोही भै आफन्तले दिएपछि घातहरू
वेदना र बेचैनीमा बिते थुप्रै रातहरू ।

क्रुर कुण्ठा र धोकाले छाती भयो छियाछिया
एका एक ढले सारा विश्वासका खातहरू ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ११

गरिबीको दुःख सुखसमेत अनुभव गरेका गजलकार त्यागीले टाठाबाठाले जे गरे पनि केही नहुँने र सोभासिदा सज्जनले केही गर्न नसक्ने भएकाले मरे पनि हुने कुरा उनका गजलमा व्यक्त भएको छ । धनीमानीले आफ्नो खल्ती भरेका छन्, सुखसुविधामा तिनैले नै मोज गरेका छन् । जस्तो सुकै षड्यन्त्र गरे पनि भएको छ भने गरिब दुःखी जतिसुकै दुःखसास्तीमा परे पनि

कसैलाई वास्ता छैन । गरिबको सुख जसले खोसे पनि हुन्छ, भन्ने कुरा गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् -

निमग्न छन् धनीमानी सुख-सुविधामा
गरिब त दुःख-सास्तीमा परे नि भा'छ ।

बठ्याइँको जमाना यो धुर्त्याइँको युग
म निर्धाको खुसी सबैले हरे नि भा'छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ १९

त्यागीले समाजमा देखिएका विकृति, राजनीतिक विसङ्गति, नेताहरूको ठगीपन, बहदो आधुनिकता, फेसनको विकृति, छद्मभेष जस्ता समाजमा मौलाउँदै गएका नराम्रा विकृतिहरूलाई तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । समाज परिवर्तन र चेतनाको संवाहक गजल बन्न सक्नुपर्छ, भन्ने सन्देश उनका गजलहरूले दिएका छन् । राजनीतिक विकृतिको कारण समाजमा आफन्तले आफैमाथि गोली चलाएको कुरा, संस्कृति लोप हुन लागेको, असभ्यताले समाजमा प्रभुत्व जमाएको, सद्भाव सिद्धिएको, खराब चरित्रको मानिस नै असल बनेको कुरा गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् -

आफन्तले आफैमाथि चलाउँछ गोली यहाँ
प्रतिदिन खेल्छन् मान्छे रगतको होली यहाँ ।

दुर्नाम छ दुनियाँ यो दुष्कृतिमा आजभोली यहाँ
हेर्दा सन्त त्यागी लाग्छन् लुटाहाको टोली यहाँ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ २३

वर्तमान समयमा असलमित्र पाउन सकिँदैन । साथीहरू पनि आफ्नो रुवाइमा हाँस खोज्छन् । मित्रता स्वच्छ होओस् भन्दा मान्छेको मनमा कालो कलङ्क रहेको हुन्छ । वर्तमान समयलाई आधुनिकताले छोएको कारण फेसन अर्धनग्नता भइसकेको छ । सफा पवित्र मन भएको मानिस पाउन सकिँदैन । ठूलो पदमा पुग्ने मानिस मन्त्रीको आफन्त हुन्छ, भन्दै राजनीतिक पदीय दायित्वको दुरुपयोग गर्नेप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरेका छन् -

कस्तो आधुनिकता यो कस्तो रीति
लाज छोप्ने एकबित्ते टालो रै'छ ।

ठूलो पद पाई माथि पुग्ने जति
माननीय मन्त्रीजीको सालो रै'छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ २८

गजलकार अमर त्यागी राष्ट्रप्रति सचेत व्यक्ति हुन् । देशमा भएको अन्याय अत्याचार, षड्यन्त्र, जालभेलप्रति त्यागीले व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । पौराणिक कालीन बिम्बहरूको प्रयोग गर्दै राष्ट्रको अस्तित्व खतरामा परिहेको बखत पनि राष्ट्रभक्त स्वाभिमानी भनिने व्यक्तिहरू चुपचाप बसिरहेका छन् । समाजका ठूलाबडा इमानदार व्यक्तिहरूमा नैतिकता र न्यायको छद्मरूप देखिएको कुरालाई गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् -

द्रौपदीको भैं राष्ट्रको हरिँदै छ चीर सधैं
राष्ट्रभक्त स्वाभिमानी सबै गुपचुप देखि ।

समाजका ठूलाबडा सदाचारी इमानीमा
नैतिकता र न्यायको ढोंगी छद्मरूप देखे ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ३४

यथार्थवादी गजलकार त्यागीको गजलमा समाजमा भएको विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्यात्मकता प्रहार गरिएको छ । समाजमा भएको शोषण, दमन, दुष्प्रवृत्तिप्रतिको हैरानी उनका गजलहरूमा सलबलाएका छन् । आधुनिकताको नाममा हाम्रो संस्कृतिहरू लोप हुन लागेको अवस्था, एक आपसमा वैमनस्यताको कारण आफू हैरान भएको कुरा उनका गजलमा प्रयुक्त भएका छन् । मानिसहरू अहिले मानिससँग डराउनु परेको छ । आफ्नो स्वार्थ सिद्धिको लागि मानिसहरू ठाउँ-ठाउँमा पुग्ने गर्दछन् । समाजमा आफैँ ठूलो भन्ने अहमताको कारण मानिसहरू हानाथाप गर्दछन् भन्ने कुरालाई गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् -

एकै ठाउँ स्वार्थसिद्ध नभएर होला
सधैं ठाउँ सरिहिड्छन् मान्छे जहाँतहाँ ।

समाजमा आफैँ ठूलो बन्ने आकांक्षामा
हानाथाप गरिहिड्छन् मान्छे जहाँतहाँ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ३७

वर्तमान समयमा मानिसमा इमानजमान केही छैन । आफन्तले नै आफन्तलाई घात गर्छन् । मानिसले मानवता भन्ने विसर्पको छ । मानिसको नैतिकता लिलामी बनेको छ तर गजलकार आफ्नो नैतिकता कर्तव्य कहिल्यै खराब नबनोस् भन्ने चाहना व्यक्त गर्दछन् । देशभक्त गजलकार त्यागीले तानाशाह प्रवृत्तिको विरोध गरेका छन् । मानिसहरूमा भएको फलेको फल चाख्ने र बलेको आगो ताप्ने प्रवृत्ति हुनुहुँदैन भन्ने सोचाँइ यस गजलमा व्यक्त भएका छन् । जस्तै

जिन्दगीमा एकपल पनि खाली नहोस् भन्छु
आफ्नो नीति र कर्तव्य कहिल्यै जाली नहोस् भन्छु ।

फलेकै फल चाख्छन् यहाँ बलेको आगो ताप्छन् सबै
अन्तरमा कल्मषता बग्ने नाली नहोस् भन्छु ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ४३

मान्छेका स्वभाव चीलको जस्तो भएको र मन दुङ्गा भन्दा कठोर बनेको कुरा यस गजलहरूमा व्यक्त भएको छ । मानिसले पैसाको लागि आफ्नै स्वाभिमान समेत खुलेयाम बेच्न सकेको छ र उपलब्धि केही गर्न सकेको छैन । जताततै विकृति फैलेको कारण मानिसलाई बाँच्न समेत गाह्रो भएको छ । मानिसहरू अगाडि चिल्ला कुरा गर्ने र पछाडिबाट छुरा धस्ने स्वभावका बनेका छन् । मानिसको सिद्धान्त एकातिर देखिन्छ भने व्यवहार अर्कै तिर भएको पाइन्छ । नीति र आदर्शका कुरा गर्ने व्यक्तिलाई नै सुरा सुन्दरी चाहिएको अवस्था छ । काम एउटा र कुरा एउटा गरी मानिस आफ्नो स्वार्थ पूरा गरेको अवस्थालाई गजलकार यसरी व्यक्त गरेका छन् -

साह्रै चिल्लाचाप्ला हुन्छन् मानिसका कुरा सधैं
अँगालेर पछिल्लिरबाट धस्छन् छुरा सधैं ।

काम एउटा कुरा अर्कै छ मान्छेको हिजो आज
त्यागी स्वत्व स्वआत्माको गर्छन् स्वार्थ पूरा सधैं ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ ४७

अमर त्यागीका **बाँसुरीमा आँसुका गीत** भित्रका गजलहरू शृङ्गार रसको प्रवाहमा पनि बहेका छन् । प्रेमका अनुभूति र प्रणय संवाद, अस्वाभाविक रूपले यौवनमा आउने अवरोहआरोहहरू, सौन्दर्य चेतना र प्रशंसा आदि विषयमा पनि उनका गजल अभिव्यक्त भएका

छन् । यौवन अवस्थाको जीवनको प्रणयभाव त्यागीले शिष्ट शृङ्गारको रूपमा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

सजाउँला नयाँ घर आफ्नै नयाँ संसारमा
आउँला म टाढाबाट तिमी ढोका खोलिदिनू ।

दुई दिलको मेल न हो मानिसको मायाप्रीति
त्यागी दिनु भेदभाव सद्भावको भोलीदिनू ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-४८

नेपाली सामाजिक परिवेशमा भएको धूम्रपान, मध्यपानप्रतिको विकृति र त्यसले गर्दा आफ्नै प्रियसीबाट पनि भोग्नु परेको पीडा, आफन्तले पनि दिन नसकेको प्रेम, एउटै आमाको सन्तानमा पनि कोही हुनेखाने र कोही हुँदाखाने भएको अवस्था, मानिसहरूमा मानवता हराइसकेको तर मुसा-विरालो एवम् स्याल-कुकुरमा आत्मीयता पाइएको, सबै शिष्ट मानिसहरू बदमासी भएको कुराहरू गजलकारले गजलमार्फत् यसरी व्यक्त गर्दछन् -

दिनरात नशामै दुबेर पनि कोही प्यासी भएको देखें
प्रियसीको स्थानमा पनि कोही दासी भएको देखें ।

मूसा-विरालोमा मेल छ यहाँ स्याल-कुकुरमा आत्मीयता
बिना कसुर सुकुमार फूलहरू फाँसी भएको देखें ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-५०

अमर त्यागीका गजलमा दुःखको वेदना पनि सलबलाएको पाइन्छ । देशको न्याय नीति तासको पत्तिजस्तो बनेको अवस्थामा इमान जमानको ठूलो आपत्ति परेको छ । हुनेखानेलाई मोजमस्ती भएको छ भने सोभासिदालाई बाँचन पनि गाह्रो भएको छ । षड्यन्त्र, छक्कापन्जा धेरै भएकोले मानिसमाथि विश्वासको सङ्कट आएको छ । जताततै दम्भ, दुर्भाव र दुर्गति भएको अवस्थामा मानिसहरू अरूको खुट्टा तानेर अधि बढ्ने प्रवृत्ति बढेको कुरालाई गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् ।

न्याय-नीति यहाँ सब तासको पत्ति भा'छ दुख्यो जिन्दगानी
इमानजमान साह्रै आपत्ति भा'छ दुख्यो जिन्दगानी ।

खुट्टा तानेर मान्छेको बुई चढी अधि बढ्न अरू त अरू
अमर त्यागी स्वयम्लाई पनि हत्पत्ति भा'छ दुख्यो जिन्दगानी ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-५४

त्यागीका गजलहरू वास्तविक रहेका छन् । बलेको आँगो सबैले तापछन् भन्ने उखानलाई चरितार्थ तुल्याएका छन् । समय र परिस्थितिले मानिसलाई समस्यामा पार्थ्यो भने सबै आफन्त पराइ बन्छन्, आफ्नो पवित्र नैतिकता पनि सङ्कटमा पर्छ, आफ्नै माता पिताले पनि दुस्मनका व्यवहार गर्छन् भन्ने वर्तमान मानिसको छन् गोडी सबै मेरी छैनन् गोडी सबै टेढी भन्ने कुरालाई गजलकार यसरी व्यक्त गर्छन् -

निठुरी भै आफन्तले तोडेपछि नाता
भएको छ जिन्दगानी नै ओढ्नु पर्ने छाता ।

समय र परिस्थिति उल्टो भई दिंदा
दुश्मन छन् आज मेरा आफ्नै पितामाता ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-५९

अहिलेको समय विरोधाभासपूर्ण छ । मान्छेहरू मुखमा रामराम बगलीमा छुरा गर्दै रवाफ देखाउँदै हिड्ने गर्दछन् । विश्वासको अभाव सिर्जिएको यो समयमा मानव हृदय निकै कठोर बनेको छ । साथ दिने पवित्र भावना भएका मानिसहरू केवल एक दुई जना मात्र हुन्छन् भने घात दिने संसार रहेको छ । देशमा भएको लुटपातमा ठूलै मान्छेको संलग्नता रहेको देखिन्छ । आफन्तको आत्मीयतामा समेत थुप्रै घातप्रतिघात हुन्छ । जुन कुरालाई गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन् -

कति कठोर मानव हृदय कति निर्दयी अचेल
घात दिने कति-कति साथ दिने एक दुई यहाँ ।

थुप्रै घातप्रतिघात भोगेर आफन्तको आत्मीयतामा
अमर त्यागी स्वयम् पनि अब भाज्छ भाँजो टाईटुई ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-६१

गजलकार अमर त्यागीले मानिसले विषम परिस्थितिमा पनि विभिन्न दुःख कष्टहरूलाई पौडिदै सद्भाव र राम्रो समाज स्थापना गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछन् । समाजमा भएको विसङ्गतिलाई हटाउन निकै दुःख कष्ट सहेको तर यही स्वार्थ, दुर्भावना, विकृतिलाई हटाउन खोज्दा आफैँ एकलै बनेको कुरालाई त्यागीले यसरी उल्लेख गरेका छन् -

भैलेँ ज्यादै बाधा अडचन भौगें दुःख-पीडा
समाजको विसङ्गति छास्ने रहरमा ।

छुट्यो साथ आफन्तको छुट्यो मायाप्रीति
त्यागी स्वार्थ दुर्भावना मास्ने रहरमा ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-२७

बेरोजगारी समस्याले विदेशिन बाध्य हुनुपर्ने हाम्रो सामाजिक यर्थाथता हो । गाउँका मानिसहरू सहर पसेपछि भोगविलासमा प्रायः डुब्छन् र आफ्नो कठोर श्रमको मूल्य लुटाउँछन् । जुन कुरालाई गजलकार त्यागीले यसरी उल्लेख गरेका छन् -

बेदनाको बाँसुरीमा आँसुको गीत गाएँ मैले
जीवनको दुःख दर्दसँग प्रीति लाएँ मैले ।

मानवताको हार भेटें हजुर भोगविलासमा
श्रमजिवी पसिनामा सत्यको जीत पाएँ मैले ।

विघात यो जिन्दगीको खोजी गर्ने थातथलो
धेरै चोटी गाउँसहर त्यागीसित धाएँ मैले ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-६८

४.७.४ लयविधान

लयलाई भाका, छन्द आदि नामले पनि चिनिन्छ । गजलको गेयात्मक पक्षलाई साङ्गीतिक रूपमा अगाडि बढाउने सशक्त तत्वलाई लय भनिन्छ । वर्णहरूको समान वितरण, पुनरावृत्ति, अन्त्यानुप्रास जस्ता कलात्मक पक्षले लयविधानको स्वरूपलाई परिपुष्ट पारेको हुन्छ । साङ्गीतिक र लयबद्धताको दायरामा बाँसुरीमा आँसुको गीतलाई राख्दा जम्मा ६८ गजलमा २५ गाउँन मिल्ने खालका देखिन्छन् भन्ने कुरा रामप्रसाद पाण्डेले 'नारायणी अञ्चलका प्रमुख गजलकार र तिनका गजल कृतिको अध्ययन' नामक एम.ए. नेपालीको अप्रकाशित शोधपत्रमा उल्लेख गरेका छन् ।

प्रत्येक गजलको शब्दको लेखाजोखामा सैद्धान्तिक मान्यतालाई पालना गरिएको छ । यस सङ्ग्रहका गजलकारले रदीफ सम्बन्धी नियमलाई अधिकांश प्रयोग गरेका छन् । प्रत्येक गजलहरू पूर्णतः नियममा बाँधिएका छन् -

आफ्ना सबै खुशी दिई पीडा लिएँ मैले
आपसमा सद्भाव गाँस्ने रहरमा ।

खाएँ गोटा जिन्दगीमा काटें कहर धेरै
मुटुभिन्न सौजन्यता टाँस्ने रहरमा ।

छुट्यो साथ आफन्तको छुट्यो मायाप्रीति
त्यागी स्वार्थ दुर्भावना त्याग्ने रहरमा ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-२७

यस सङ्ग्रहमा भएका अधिकांश गजलकारका गजलहरूमा काफिया मिल्न गएको देखिन्छ । गजल विधामा प्रचलित तखल्लुस राख्ने काम केही गजलहरूमा भएको पाइन्छ । जसले गर्दा गजलमा थप मिठास थपिएको छ, तापनि अधिकांश गजलहरूमा तखल्लुस राख्ने काम भएको पाइदैन र तखल्लुस राख्नु गजल विधामा अनिवार्य पनि मानिदैन ।

४.७.५ भाषाशैली

विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो भने त्यही भाषालाई अभिव्यक्त गर्ने तरिकालाई शैली भनिन्छ । भाषाविना विचारको विनिमय नहुने र शैलीविना सौन्दर्यकौशल नदेखिने भएकाले भाषाशैली पनि साहित्यिक विधाको अनिवार्य तत्व भनिन्छ । गजलको भाषाशैली सुन्दर, सहज, कोमल भावनायुक्त, छिटो, छरितो र हृदयलाई छुने खालको हुनुपर्दछ । गजलकार अमर त्यागीले यस सङ्ग्रहमा सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका गजलहरूमा तत्सम, तद्भव, र आगन्तुक शब्दहरूका प्रयोग गरिएका छन् ।

कालीगरको शिल्पकला हो गजल
कलैकलाको नौतला हो गजल ।

ऋतु घुमिफिरी आई रङ्ग फेर्ने
प्रकृतिको सुरम्य थला हो गजल ।

अपूर्व नव्य भावबोध भए भैं
दिव्य हर्षको मृत्यु पला हो गजल ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-७

यस गजलका पङ्क्तिहरूमा शिल्प, ऋतु, प्रकृति जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस्तै बाँसुरीमा आँसुको गीत सङ्ग्रहमा वटवृक्ष, बन्धत्व, अविच्छिन्न विषवृक्ष, शीत, ताप, मृदु जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । शान-शौकत, जोखिम, गजल, बिनाकसुर जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग यस सङ्ग्रहमा भएका छन् । यसरी तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भए पनि उनको यस सङ्ग्रह भाषाशैलीको दृष्टिले सरल, सहज, तरल, र मिठासपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

४.७.६ बिम्बविधान

बिम्बले साहित्यलाई थप रोचकता प्रदान गर्ने गर्दछ । आफ्ना मनका अनुभूतिलाई तीव्र रूपमा अभिव्यक्ति दिने क्रममा सोभो कथनको प्रयोग नगरी त्यसलाई कुनै चिह्नद्वारा अभिव्यक्ति गर्दा बिम्बको प्रयोग हुन्छ । बाँसुरीमा आँसुको गीत सङ्ग्रहमा पुल, जून, तारा, वटवृक्ष, आँगनी, घाम, नदी, शीत, हुरी जस्ता थुप्रै बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा यस सङ्ग्रहका गजलमा थप आर्कषण थपिएको छ । यस सङ्ग्रहमा गजलकारले विभिन्न बिम्बको माध्यमबाट आफ्ना अभिव्यक्ति दिएका छन् । ती बिम्बहरू गजलका विभिन्न ठाउँमा छरिएका छन् -

बादलको माथि-माथि कल्पनाको संसारमा
भावनाको पुल बाँधी पारि तरूँ तरूँ लाग्छ ।

तिम्रो मनको आँगनीमा सजाउन खुसीयाली
जून तारा टिपी तिम्रै पोल्टा भरूँ भरूँ लाग्छ ।

बाँसुरीमा आँसुको गीत, पृष्ठ-१

यस गजलसङ्ग्रहमा विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको छ । विभिन्न बिम्बहरूले वर्तमान समयलाई र प्रणय सम्बन्धलाई पनि व्याङ्ग्य गरेका छन् । अतः बिम्बविधानको दृष्टिले अमर त्यागीका गजलहरू सशक्त रहेका देखिन्छन् ।

४.७.७ निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको विशेष गरी गजल र कविता विधामा ख्याति कमाएका अमर त्यागीले सूत्रकथा, सूत्रकविता, सूत्रनिबन्ध एवम् विभिन्न समालोचनात्मक लेखहरूसमेत लेखेका छन् ।

मानवीय संवेदनाको कोमलतम अभिव्यक्तिलाई गजल मान्ने त्यागी धेरै नवसर्जक गजलकारहरूका प्रेरणाका स्रोत बनेका छन् । गजल साहित्यका अथक साधक त्यागी गजल सृजनामा सफल देखिएका छन् । जम्मा ६८ वटा गजलहरूको सङ्गालोको रूपमा २०५७ सालमा प्रकाशित उनको **बाँसुरीमा आँसुको गीत** गजलसङ्ग्रह हरेक दृष्टिले उत्कृष्ट देखिन्छ । सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भएर लेखिएको उनका उत्कृष्ट गजलहरूमा प्राकृतिक शैली, विचारको नैतिकता र समसामयिक भावनालाई छुटाछुल्ल पारेका छन् । साङ्गीतिकता र लयबद्धतामा आधारित उनका गजलहरू सैद्धान्तिक अनुशासनमा आवद्ध रहेका छन् ।

४.८ अभियुक्त ईश्वर ताङ्का सङ्ग्रहको अध्ययन

४.८.१ पृष्ठभूमि

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये कविता एउटा सशक्त विधा हो । कविताका विभिन्न रूपमध्ये ताङ्का कविताको लघुतम रूपमा पर्दछ । ताङ्का लेखनको सुरु जापानी परम्परामा भएको पाइन्छ । पूर्वीय सभ्यतामा कविता सर्वप्राचीन विधा मानिन्छ । ताङ्का खासगरी जापानी प्रचलनमा प्रेमको उद्गारको रूपमा जन्मेको देखिन्छ । लघु सूत्र लेखनको प्रविधियुक्त ताङ्का कविता पाँच हरफमा लेखिने ३१ अक्षरीय सूत्रात्मक सिर्जना हो । पहिलो हरफमा ५ अक्षरले विषय प्रवेश, दोस्रो हरफमा ७ अक्षरले भाव संयोजन, तेस्रो हरफमा ५ अक्षरले भावको उत्कर्ष चौथो हरफमा सात अक्षरले निष्कर्षको सामीप्यतालाई निरन्तरता प्रदान गर्दै पाँचौँ हरफमा ७ अक्षरले आश्चर्यानुभूतिको संसार निर्माण गर्दछ भनिन्छ । ऋतुबोधक वा प्रकृतिजन्य बिम्बलाई आत्मबोध गराउनु ताङ्काको वस्तुगत आधार ठानिए पनि हाइकु (५-७ र तीन हरफ) मा जस्तो अनिवार्य प्रयोग छैन । यसमा बिम्ब शब्द र वाक्य चयन आफ्नै प्रविधीय संरचनाभित्र स्वतन्त्र देखिन्छन् ।

अतः ताङ्का भनेको जापानी परम्परामा जन्मिएको लघु सूत्र लेखनको ३१ अक्षरीय संरचना लेखिने साहित्यिक सिर्जना हो । यसलाई ५, ७, ५, ७, ७ को अक्षर संरचनामा पाँच हरफमा लेखिन्छ । सामान्यता ऋतु वा प्राकृतिक बिम्बको अनिवार्य प्रयोग ताङ्कामा गरिएको हुन्छ ।

४.८.२ संरचना

ताङ्काकार अमर त्यागीको प्रथम ताङ्का सङ्ग्रहको रूपमा **अभियुक्त ईश्वर** प्रकाशित भएको देखिन्छ । कौशिको साहित्य प्रतिष्ठान, काठमाडौँले २०६२ सालमा प्रकाशन गरेको यस सङ्ग्रहमा १२४ ताङ्काहरूको समष्टिगतरूप जम्माजम्मी ७८ पृष्ठहरूमा रहेका छन् । प्रस्तुत कृतिले वर्तमान समयको दोषपूर्ण अवस्था, अभिशापयुक्त स्थिति एवं विषादजन्य परिस्थितिप्रति सिर्जनशील प्रतिवाद गरेको छ । विभिन्न विषय वस्तुलाई समेटेर सिर्जना गरिएको यस कृतिमा सम्पूर्ण ताङ्काहरू नियमवद्ध बाँधिएका छन् । ताङ्का संरचना अनुसार पहिलो हरफ ५

अक्षरको, दोस्रो हरफ ७ अक्षरको, तेस्रो हरफ ५ अक्षरको, चौथो हरफ ७ अक्षरको र पाँचौँ हरफ ७ अक्षरको अर्थात् ५, ७, ५, ७ को अक्षरको संरचनामा पाँचहरफमा प्रस्तुत कृतिका ताड्काहरूको संरचना गरिएको छ ।

४.८.३ भावविधान

अमर त्यागी आधुनिक नेपाली ताड्का लेखनमा उल्लेखनीय व्यक्तित्व मानिन्छन् । प्रस्तुत अभियुक्त ईश्वर यस दशकको उल्लेखीय ताड्कासङ्ग्रह हो । प्रस्तुत ताड्कामा प्राकृतिक सौन्दर्य, स्वरूप, आत्मानुभूति, राष्ट्रिय प्रतिष्ठा, अविभाज्य अस्तित्व, व्यङ्ग्य, धर्म, सांस्कृतिक, शृङ्गारिक प्रवाह आदि विषयवस्तुलाई सम्प्रेषित गरिएको छ । ताड्कामा सत्य र यथार्थ दर्शनलाई खोतल्दै अन्धकारमय द्वन्द्वलाई हटाउने चेष्टाले नवबुद्धको खोजी गरिएको छ । ठिहिरो वर्तमानले हामी थिचिएका छौं । यसबाट मुक्त हुनको लागि कवि र बुद्धको सामर्थले सम्भव छ भन्ने कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ :

कवि र बुद्ध
हिउँदे हुस्सुभिन्न
घामको युद्ध
तुषारो बिम्बचित्र
ठिहिरो वर्तमान ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ.१७

प्रस्तुत अभियुक्त ईश्वर ताड्कासङ्ग्रहमा वर्तमान समयको हत्याहिंसा र सन्त्रासपूर्ण राष्ट्रिय समस्यालाई उजागर गरिएको छ । ठूलावडाको अहमता एवं घमण्डले गर्दा सोभ्वासिदा जनताहरू मारमा परेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । समय र परिस्थितिले गर्दा द्वन्द्वको मार सामान्य जनतामाथि परेको छ । विनाकसुर खुकुरीको धार घाँटीमा परेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । विशेष गरी रुकुम, रोल्पा जस्ता द्वन्द्वपीडित क्षेत्रमा हत्याहिंसा भन्ने कुरो साउनको भेलवाढी जस्तै भएको कुरा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

रोऊँ कि हाँसू
रुकुमको वेदना
रोल्पाको आँसु
हत्याहिंसा यातना
साउने भेलवाढी

अभियुक्त ईश्वर, पृ.४४

द्वन्द्वको मार
निमुखा जनतामाथि
खुकुरी धार
समय परिस्थिति
शीतताप अपार

अभियुक्त ईश्वर, पृ.१८

ईश्वरलाई अभियुक्त मानी शीर्षकीकरण गरिएको प्रस्तुत ताडुकामा विद्यमान व्यवधान र वितृष्णाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । सामाजिक विकृतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । विडम्बना र विकृतिको पर्दाफास गरिएको छ भने केही ताडुकाहरू सुन्दर सिर्जनाका सुरम्य सपना बुन्न पनि तत्पर देखिन्छन् । उनका कुनै ताडुकाहरू समाजमा भएको स्वार्थ, निष्ठुरीपनालाई व्यक्त गरिएको छ । जस्तै:

जुनेली रात
चाँदनीको चुम्बन
बैसालु मात
परिपूर्ण यौवन
वसन्तको बहार ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २५

स्वार्थको लाम
भीडभाडको जात्रा
उजाड याम
ज्यूदाको शवयात्रा
मूर्दाहरू मलामी

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ३०

प्राकृतिक सौन्दर्य, मानवजीवनको मोहकता, सामाजिक ढाँचामा अन्तर्निहित विसङ्गति, मानवीय पीडाचक्रलाई प्रस्तुत सङ्ग्रहका, ताडुकाहरूले उजागर गरेको पाइन्छ । प्राकृतिक सुन्दरता, राष्ट्रगौरवका साथै जीवन जगतका शाश्वत पक्षहरूलाई सुन्दर अभिव्यक्ति गर्ने र सामाजिक परिवेशको तीव्र विसङ्गति र वेदनालाई व्यङ्ग्यपूर्वक प्रहार गर्ने प्रवृत्ति उनका ताडुकाहरूमा पाइन्छ -

शरद्वर्चस्व
फूलैफूलको राज्य
राष्ट्रिय स्वत्व
अस्तित्व अविभाज्य
निश्चल स्वाभिमान
अभियुक्त ईश्वर, पृ. १९

स्याउको गाला
बखुको पहिरन
पुवालो माला
मैच्याडको यौवन
मड्सिरको धरती ।
अभियुक्त ईश्वर, पृ. २९

मानिसका इच्छा र चाहनाहरू असीमित हुन्छन् । गास, बास र कपासमात्र नभएर मानिसलाई यौनजन्य अनुभूतिको आवश्यक पर्दछ । वैसको फूल फूलेपछि प्रेम र प्रणयको सुवास फैलिन्छ र दैहिक सुखानुभूतिको बिम्बित हुन्छ भन्ने कुरा गजलकार यसरी व्यक्त गर्दछन्-

यौवनको मूल
वसन्तको पराग
बैसको फूल
भृङ्गको अनुराग

मञ्जुमञ्जरी
फक्रदी नवकली
मौरी दौतरी
धरा शस्यश्यामली

दैहिक आकर्षक

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २१

रन्तगर्भा उर्वरा ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २१

वर्तमान समयमा मानिसको इमान जमान र विश्वासमा प्रश्न चिह्न खडा भएको छ । छलफल, जालभेल गरेर मानिसहरू आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्न लागि पर्दछन् । गरिब निमुखा मानिसको जीवन निकै दुःखदायी देखिन्छ । गरिब दुःखीहरूले बगाएको पसिनामा धनीमानिसहरूले मोजमस्ती गरिरहेका हुन्छन् ।

मनुष्यकृति

छल, छहम र धोका

आसुरी वृत्ति

सधैं स्वार्थका भोका

शिशिर प्रतिकृति ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २३

जीवनकथा

हुरीभुरी असिना

सुजनाप्रथा

गरिबको पसिना

धनीको मोजमस्ती ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २३

देशमा भएको हत्याहिंसा, गोलाबारुदको भयानक आवाजले मावनमनमा पारेको सन्त्रासपूर्ण स्थिति प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताड्कामा अभिव्यक्त भएका छन् । जताततै डर र त्रासले मनमा कुष्ठित अवस्था सिर्जना भएको छ । शान्तिको आस्था परेवा र बाजको खेल बनेको छ । रनवन सबै ठाउँमा वीभत्स अवस्था भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । सारा रनवन बन्दुकको आवाजले गुञ्जयमान छ । मानिसलाई शान्तसँग बाँच्न सकिएको छैन भन्ने कुरा ताड्कामा यसरी अभिव्यक्त भएका छन् -

एकान्त वन

बन्दुकको आवाज

भसङ्ग मन

शारदीय सम्साभ

दर्दनाम चित्कार ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २७

प्रस्तुत ताड्कामा सामाजिक विसङ्गति, कुरीति, कुसंस्कार, विकृतिमा त छँदैछ । यसको अतिरिक्त प्रकृतिको हरियालीपूर्ण वातावरण, खेतबारीमा भएको खेतीयोग्य जमिन र तिनमा भएको बालीनालीको सुन्दर चित्रण, बालीनालीलाई मानवीकरण गरेर राम्रो राजसी छाँटकाँटमा देखिने अवस्थाको सुन्दर चित्रण यसरी गरिएको छ -

मकैको बोट
शिर धानचमर
सुत्लाको कोट
हरितिमा शरीर
उच्च राजसी छाँट ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २८

खेतका गरा
फसल हराभरा
उर्वरा धरा
प्रकृति परम्परा
हरियाली जिन्दगी ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. २९

अमर त्यागीको ताडुकामा देशप्रेमदेखि सौन्दर्यप्रेमसम्म उनका ताडुकामा अभिव्यक्त भएका छन् । ताडुकाकार सामाजिक विकृतिप्रति असन्तुष्ट छन् । दयाहीन दुनियाँ र प्रदूषण र प्रदूषणको राज्यलाई सुन्दर संसारमा परिणत गर्ने भावको प्रभाव उनको ताडुकामा झल्किन्छ । आजको दुनियाँको चाललाई यसरी व्यक्त गर्दछन् :

चाल लचिलो
यौवनको उन्माद
रूप कसिलो
एकबित्ते पोशाक
पतझड संस्कृति ।

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ३३

अमर त्यागीको ताडुकामा छद्मरूप स्वरूप गरिएको देखावटी संस्कृतिको पर्दाफास गरिएको छ । मानिसको प्रवृत्ति नै बुझ्न नसकिने किसिमको बनेको छ । मानवीय जीवन आफन्तहरूको अन्तर्घातले दुःखको हिमपात जस्तो बनेको छ । देशमा भएको हत्याहिंसा आतङ्कले मानिसको जीवन सन्त्रासको सञ्जालमा बाँचिरहेको छ । आतङ्क, घात, षडयन्त्र आदिको कारण शोकमग्न भएको समयलाई कविले ताडुकामा यसरी व्यक्त गरेका छन् -

उजाड बाग
नृप्रभुता मात
आतङ्क राग
निर्मम पराघात
शोकमान समय

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ३९

प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताड्काहरूमा प्राकृतिक हराभराको वर्णन गर्दै मानिसको यौवन अवस्थामा हुने विपरीत लिङ्गीय आशक्तिले गर्दा धर्मराउंदो किसिमको चालचलन देखिने कुरा व्यक्त गरिएको छ । सन्तोष नै सबैभन्दा ठूलो सुख हो भन्ने भनाइ उनका ताड्कामा व्यक्त भएका छन् । ढिँडो र गुन्द्रुक खाए पनि मनमा सन्तोष भए सुखी जीवन हुने कुरालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् -

ढिँडो गुन्द्रुक
सन्तोषको भोजन
स्वाद अमुक
जीवनको ओजन
शारदो सुखैशवर्य

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ४३

गरिबीको कारणले गर्दा ग्रीष्मऋतुको तापभैँ पेटमा आगो बलिरहेको हुन्छ । वसन्तमय बैँसको उमेर पनि आँसुको धाराले भिज्दा सेतो हिमशिखरजस्तै विधवको रूपजस्तो देखिन्छ । माया प्रेमबाट तिर्खाएको बखत आफ्ना सबै पराइ भइदिँदा दुःखका सौगातहरू आँखाबाट आँसुको धारा चुहिन्छ भन्ने कुरालाई पनि यसरी व्यक्त गर्दछन् -

प्रणय तिर्खा
कुबेलामा मेटिदा
आँसुको बर्खा
आफन्त सबै टाढिँदा
दुःख-दर्द-दुर्दशा

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ५३

देशमा शीतयुद्ध चलेको छ । मानवताको अस्तित्व लुटिएको बखत पनि मानिस चिन्ताविहीन बनेको छ । सभ्यता र संस्कृतिको उथलपुथल भएको छ । देशको माटो पानीको बदला रगतले सिँचित भएको छ । आतड्कको हिलोमा हत्याहिँसाको रोपाइँ चलेको कुरा प्रस्तुत ताड्कासङ्ग्रहमा सल्वलाएका छन् । आफन्तको लडाँइभगडाले औँसीको कालो रात भैँ दुःखका दिनहरू आएका छन् भन्ने कुरा यसरी अभिव्यक्त भएका छन् -

दुःखको दिन
औँसीको कालो रात
उदास छिन
आफ्नाको क्रूरघात
छियाछिया हृदय

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ५९

अमर त्यागीका ताडुकामा देशमा भएको राजनीतिक विकृतिहरूप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ । नेपालका नेताहरूको कुरामा कुनै विश्वास नभएको कुरा उल्लेख भएको छ । देशमा छक्कापञ्जाको कुरो जहाँतही सल्बलाएको पाइन्छ । आजका बुद्धिजीविहरू आफ्नो स्वार्थको लागि जालभेल गर्न निकै सिपालु छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताडुकाहरूमा अभिव्यक्त भएको छ । जस्तै-

चङ्ख चमेरो
आजका बुद्धिजीवी
चम्बु छेपारो
स्वार्थका परजीवी
वित्पातको विभिन्डो

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ६७

मानिसको जीवनको पीरमर्का कसैले पनि बुझ्न सक्दैनन् । मान्छेको मनमा वर्षाको पानीले पनि ननिभ्ने खालको आगो बलेको हुन्छ । पराइको सुख क्षणिक हुन्छ । आफन्तले घात गर्दा मनमा असाध्यै पीर पर्छ भन्ने कुरा यस सङ्ग्रहमा व्यक्त भएका छन् । सहर बजारमा भन्न मानिसमा मानवीयपन नै हराएको हुन्छ । सहरमा प्रदूषण र विकृतिको कुरुक्षेत्र बनेको कुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ -

सहरी रूप
प्रदूषणको राज्य
ग्रीष्म स्वरूप
विकृतिको साम्राज्य
विद्रूप कुरुक्षेत्र

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ७२

देशमा सत्ताको खिचातानी भएको छ । देशको प्रशासन लथालिङ्ग भएको छ । देशको वर्तमान समयमा भएको यस्तो अवस्थामा देशप्रेमीहरूको छातीभित्र देशको पीडा चर्किरहेको छ । आँखाभरि आँसु बगिहेको छ । ईश्वरले निर्माण गरेको सृष्टिमा ईश्वरले नै बर्बाद पारेको छ । तसर्थ ईश्वर अभियुक्त हो भन्ने भनाइ यसरी व्यक्त गरिएको छ -

सृष्टिको योग
शीतताप यन्त्रणा
फूलको भोग
नृशंसता कर्मणा
अभियुक्त ईश्वर

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ७८

४.८.४ भाषाशैली

प्रस्तुत अभियुक्त ईश्वर ताड्कासङ्ग्रहको भाषाशैली जटिल किसिमको छ । केही ताड्काहरूमा सरल भाषाको प्रयोग गरिए तापनि कुनै ताड्काहरूमा संस्कृतका कठिन तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । शब्दस्रोतका आधारमा तत्सम तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ तापनि तत्सम शब्दहरूकै बाहुल्यता रहेको छ । जसको कारण प्रस्तुत सङ्ग्रह अध्ययन गरी साहित्यिक आनन्द प्राप्तिका लागि संस्कृत भाषामा ज्ञान हासिल गरेका बौद्धिक वर्गको आवश्यकता देखिन्छ । ताड्का सिद्धान्तको परिधिभिन्न रहेर रचना गरिएको प्रस्तुत ताड्काहरूमा भाषिक जटिलता भए पनि पठनयोग्य छन् । जस्तै -

शैलश्रृङ्खला

शोभायमान धरा

प्रकृति कता

मञ्जरी हराभरा

बैसमत्ता यौवना

अभियुक्त ईश्वर, पृ. ४१

४.८.५ निष्कर्ष

अभियुक्त ईश्वर अमर त्यागीको चौथो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति हो । विभिन्न विषयवस्तुका १२४ वटा ताड्काहरूको समष्टिगत रूपमा प्रस्तुत ताड्कासङ्ग्रह आएको छ । यस सङ्ग्रहमा त्यागीले प्राकृतिक सौन्दर्य, स्वरूप, आत्मानुभूति, राष्ट्रिय प्रतिष्ठा, अविभाज्य अस्तित्व, व्यङ्ग्य धर्म, संस्कृति, राजनैतिक विकृति, सामाजिक असङ्गति, मानवीय विलिनता जस्ता कुराहरूलाई सम्प्रेषण गरेका छन् । देशमा भएको द्वन्द्व, आफन्तबीचको घातप्रतिघात, गरिबीको दयनीय अवस्था, हुनेखानेको मोजमस्ती र हुँदाखानेको सास्ती, नेताहरूको छलकपटपूर्ण व्यवहार आदि कुराको व्यङ्ग्य गर्दै त्यसप्रति सचेत हुने सन्देश प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताड्काहरूले दिएका छन् । केही भाषिक जटिलता भए पनि प्रस्तुत सङ्ग्रह पठनयोग्य रहेको छ ।

परिच्छेद-पाँच

शोध निष्कर्ष

५.१ सार सङ्क्षेप

“अमर त्यागीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्रअन्तर्गत पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचयअन्तर्गत शीर्षक, शोधपत्रको प्रयोजन, समस्याकथन, शोधकार्यका उद्देश्य, पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा समावेश गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा अमर त्यागीको जीवनी अन्तर्गत पृष्ठभूमि, जन्म र जन्मस्थान, पारिवारिक पुख्यौली, जीवनयात्रा, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, पारिवारिक स्थिति, वैवाहिक जीवन, बसोबास र जीविका कार्यक्षेत्र र जागीरे जीवन, साहित्य प्रवेश, सङ्घसंस्था स्थापना र सञ्चालन, पत्रकारिताको क्षेत्रमा गरेको योगदान, जीवनका अविस्मरणीय घटना, पुरस्कार र सम्मान, रुचि, भ्रमण, जीवनदर्शन र निष्कर्ष आदिको बारेमा व्याख्या गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा अमर त्यागीको व्यक्तित्व रहेको छ । यस अन्तर्गत पृष्ठभूमि, आन्तरिक व्यक्तित्व, बाह्य शारीरिक बनोट र व्यक्तित्व, सार्वजनिक व्यक्तित्व, साहित्यकार व्यक्तित्व, सूत्रकथाकार व्यक्तित्व, सूत्रनिबन्धकार व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व, साहित्येतर व्यक्तित्वअन्तर्गत पारिवारिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, प्राध्यापक व्यक्तित्व, सम्पादक पत्रकार व्यक्तित्व, सङ्घसंस्था सञ्चालक व्यक्तित्व, बहुभाषिक व्यक्तित्व, जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व बीच अन्तरसम्बन्ध जस्ता कुराहरूलाई व्याख्या गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा अमर त्यागीका प्रमुख साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन शीर्षकअन्तर्गत कविता कृतिको अध्ययन, सैद्धान्तिक परिचय, कविताको सामान्य चिनारी, कविताका तत्वहरू, नेपाली कविताको विकासक्रम, (प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक) आधुनिक कालअन्तर्गत परिष्कारवादी, स्वच्छन्दावादी, प्रयोगवादी र समसामयिक धाराहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । त्यसपछि अमर त्यागीको अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण गरिएको छ । अनुभूतिको प्रतिबिम्बबाट सुरु भई गाउँबाट कवितामा टुङ्गिएको प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्र जम्मा चौवालीसवटा कविताहरू समाविष्ट भएका छन् । त्यसपछि उपर्युक्त उल्लेखित सम्पूर्ण कविताहरूको विषयवस्तु, मूलभाव, भाषाशैली र संचरनाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा मूलतः मानवता, गरिबीको दयनीय अवस्था, वर्तमान समयको द्वन्द्वकालीन स्थिति, आफन्तप्रतिको अविश्वास, प्रकृतिप्रेम, संस्कृतिप्रतिको मोह जस्ता कुराहरू मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आएका छन् । त्यसपछि अमर त्यागीको अनुभूतिको जुलुस सूत्रकवितासङ्ग्रहको अध्ययन गरिएको छ । सूत्रकविताको परिचय दिँदै यस सङ्ग्रहमा भएका ३२४ वटा सूत्रकविताहरूलाई समग्रमा अर्थिने गरी शीर्षकको सार्थकता, भाषाशैली,

भावविधान, बिम्बविधान आदिको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अमर त्यागीको बाँसुरीमा आँसुको गीत गजलसङ्ग्रहको अध्ययत तत्पश्चात गरिएको छ । गजलको सामान्य परिचय दिँदै यस सङ्ग्रहभित्र रहेका ६८ गजलहरूलाई समग्ररूपमा संरचना, भावविधान, लयविधान, भाषाशैली, बिम्बविधानको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भएर रचना गरिएका गजलहरूमा साङ्गीतिकता र लयात्मकता रहेका छन् । त्यसपछि उनको अन्तिम प्रकाशित कृति अभियुक्त ईश्वर ताङ्कासङ्ग्रहको अध्ययन गरिएको छ । ताङ्काको सामान्य परिचय दिँदै प्रस्तुत सङ्ग्रहमा भएका ताङ्काहरूलाई संरचना, भावविधान र भाषाशैलीको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । भावलाई स्पष्ट पार्नको लागि प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताङ्कालाई हुबहु उदाहरणको रूपमा समेत साभार गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद शोध निष्कर्ष अन्तर्गत सारसङ्क्षेप र निष्कर्षमा परिच्छेद दुई, तीन र चारमा गरिएको अध्ययनलाई निचोडको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

२०२५ साल भाद्र कृष्णाष्टमीको दिन सगरमाथा अञ्चल, ओखलढुङ्गा जिल्ला यसम गा.वि.स.वडा नं. ९, मझुवामा पिता रणबहादुर श्रेष्ठ र माता लक्ष्मी श्रेष्ठको जेष्ठ सुपुत्रको रूपमा अमर त्यागीको जन्म भएको हो । सामान्य परिवारमा जन्मिएका त्यागीको बाल्यकाल यसम गा.वि.स.कै प्राकृतिक वातावरणमा सुखदपूर्ण अवस्थामा वितेको देखिन्छ । प्रतिकूल परिस्थिति हुँदाहुँदै पनि अमर त्यागीले औपचारिक रूपमा एम.ए.सम्मको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका छन् । अमर त्यागीको वैवाहिक जीवन २०४९ सालमा चौबीस वर्षको उमेरमा भएको हो । पारिवारिक जिम्मेवारीसमेत ग्रहण गर्दै आएका त्यागीको जीवनयात्रा प्रमुख रूपमा अध्यापन क्षेत्रबाटै चल्दै आएको छ ।

सिर्जनाको क्षेत्रमा त्यागीको कलम औपचारिक तरिकाले २०४० भाद्र ४ गते गोरखापत्रमा सर्वप्रथम प्रकाशित 'गोठाला-गोठाली' शीर्षकको कविताबाट भएको देखिन्छ । चालीसको दशकदेखि औपचारिक रूपमा साहित्यिक यात्रा गरेका त्यागीका विभिन्न रचनाहरू राष्ट्रिय, स्थानीय स्तरका पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । त्यागीका बाँसुरीमा आँसुको गीत गजलसङ्ग्रह, अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रह अनुभूतिको जुलुस सूत्रकवितासङ्ग्रह, अभियुक्त ईश्वर ताङ्कासङ्ग्रह जस्ता पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भई सकेका छन् र थुप्रै कृतिहरू प्रकाशोन्मुख रहेको पाइन्छ । उनले सङ्घसंस्था स्थापना र सञ्चालनतर्फ पनि ठूलो योगदान पुर्याएका छन् । त्यागीले विभिन्न साहित्यिक क्षेत्रमा आफूले पाएको जिम्मेवारीलाई कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्दै आएका त्यागीलाई साहित्यिक एवम् पत्रकारिताको क्षेत्रमा दिएको योगदान स्वरूप विभिन्न मान तथा पुरस्कारहरूले सम्मान गरिएको छ । त्यागीले 'प्रतीक कथा पुरस्कार' २०४५, 'अस्तित्व साहित्य सम्मान' २०५८, 'वीपास काव्य पुरस्कार' २०५९, 'नारायणी वाङ्मय पुरस्कार'

२०६०, 'सूत्रस्रष्टा सम्मान' २०६१, 'राष्ट्रिय वाङ्मय सम्मान' २०६२, 'गजल गौरव सम्मान' २०६२, जस्ता पुरस्कार तथा सम्मानबाट सम्मानित हुने अवसर पाइसका छन् ।

आफू चौबीस वर्षको हुँदा वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेका त्यागीको आमाको निधन २०३६ सालमा अर्थात् उनी एघार वर्षको हुँदा भएपछि मातृ वियोगको पीडाले उनलाई सताउने गरेको छ । आमाको निधनपश्चात् पारिवारिक दायित्व बहन गर्दै आएका त्यागीको रुचि भने विशेष गरेर साहित्यिक लेखन, सम्पादन र प्रकाशनमा नै रहेको देखिन्छ । नेपाल र भारतको विभिन्न स्थलहरूको भ्रमण गरी प्रत्यक्ष ज्ञान आर्जन गरेका त्यागीमा देशप्रेम, स्वतन्त्रता, मानवतावाद आदि कुराहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ ।

२०४० देखि औपचारिक रूपमा साहित्यिक यात्रा गरेका त्यागीले कविता, गजल, सूत्रकविता र ताड्काको क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याएका छन् । नवीनतम प्रयोगलाई अभिरुचि राख्ने त्यागी सूत्रकविताको प्रवर्तक समेत बनेका छन् । सैतीस वर्षीय उमेरका अमर त्यागीमा विशेष गरी देशको विग्रदो अवस्थाको चिन्तन, सामाजिक विकृति, विसङ्गति, प्राकृतिक सौन्दर्य, सामाजिक शोषणवादी प्रवृत्तिको व्यङ्ग्य जस्ता विशेषताहरू भेटिन्छन् ।

साहित्यिक क्षेत्रतर्फ उनको पहिलो प्रकाशित कृति **बाँसुरीमा आँसुको गीत** गजलसङ्ग्रहका गजलहरूमा विशेष गरेर प्राकृतिक शैली, विचारको नैतिकता र समसामयिक भावनालाई छताछुल्ल पारिएको छ । सैद्धान्तिक पक्षबाट पनि उनका गजलहरू उत्कृष्ट छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले पनि उनका गजलहरू स्तरीय रहेका छन् । साङ्गीतिकता र लयबद्धतामा आधारित उनका गजलहरू सैद्धान्तिक अनुशासनमा आवद्ध रहेका छन् ।

अमर त्यागीको दोस्रो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति **अक्षरहरूको देश** कवितासङ्ग्रह रहेको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा जम्मा ८३ पृष्ठमा जम्माजम्मी ४४ वटा फुटकर रचनाहरू रहेका छन् । कविप्रौढोक्ति उक्ति ढाँचामा रचना गरिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूमा सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । देशको युद्धकालीन अवस्था, शोषणको प्रवृत्ति, सामाजिक असमानता, प्राकृतिक सुन्दरता, राष्ट्रप्रेम गरिबीको चित्रण जस्ता विषयवस्तु समेटिएको प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरू विषयवस्तुको दृष्टिले स्तरीय रहेका छन् । मुक्त छन्दमा लेखिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूमा विभिन्न विम्वालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । पूर्णतया परिष्कारको अभावका कारण यस सङ्ग्रहमा केही कसरमसर रहेको देखिन्छ । अमर त्यागीको तेस्रो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति **अनुभूतिको जुलुस** सूत्रकवितासङ्ग्रह हो । २०६० सालमा हेमकुमार श्रेष्ठले काठमाडौँबाट प्रकाशन गरेको प्रस्तुत सङ्ग्रहमा विविध विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएका ३२४ वटा सूत्रकविताहरू सङ्कलित रहेका छन् । मान्छेका विचारहरूको जुलुस, भावनाहरूको जुलुस, अनुभूतिहरूको जुलुस, पीडाहरूको जुलुस, आवेग र संवेगहरूको जुलुस, असङ्गत परिवेशहरूको जुलुस आदि गरी विभिन्न जुलुसहरूको समष्टिगत सङ्गठनको रूपमा प्रस्तुत सङ्ग्रह आएको छ ।

मानिसको यथार्थता र विवश स्थिति, राजनीति र त्यसबाट उत्पन्न विसङ्गति, पदको दुरुपयोग गरेर भ्रष्टाचार गर्नेप्रतिको तीव्र व्यङ्ग्य, सन्त्रास परिवेशको चित्रण आदि प्रमुख विषयवस्तुको रूपमा रहेका छन् । यस सङ्ग्रहमा विभिन्न पौराणिक, ऐतिहासिक एवम् प्राकृतिक विम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा त्यागी-ले सरल, सुबोध्य, सुललित किसिमको भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन्, एवम् प्रकारले त्यागीको चौथो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति **अभियुक्त ईश्वर** ताङ्कासङ्ग्रह हो । कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान काठमाडौंले २०६२ सालमा प्रकाशन गरेको यस सङ्ग्रहमा १२४ ताङ्काहरूको समष्टिगत रूप जम्मा ७८ पृष्ठहरूमा रहेका छन् । विविध विषयवस्तु र भावविधानलाई आत्मासात गरी लेखिएका प्रस्तुत ताङ्काहरू पूर्णतः सैद्धान्तिक परिधिमा आवद्ध रहेका छन् । वर्तमान समयको दोषपूर्ण अवस्था, अभिशापयुक्त स्थितिप्रति सृजनशील प्रतिवाद गरेका छन् । देशको विग्रदो युद्धकालीन राजनीतिक अवस्था, वर्तमान समयमा भएको विश्वासको सङ्कट, गरिबी र त्यसबाट उत्पन्न पीडा, मानिसमा भएको व्यक्तिगत स्वार्थपूर्तिको भावना, नेताहरूको छद्मभेष रूपी चरित्र, प्राकृतिक सौन्दर्य, सभ्यता र संस्कृतिप्रतिको विकृति, आधुनिकताको नाममा भित्रिएको फेसनको विकृति आदि मुख्य विषयवस्तुको रूपमा प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताङ्काहरूमा आएका छन् । ताङ्का संरचना अनुसार ५+७+५+७+७ को संरचनामा लेखिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका ताङ्काहरूमा तत्सम, तद्भव एवम् आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ तापनि तत्सम शब्दहरूको बाहुल्यता भएको कारण केही भाषिक जटिलता भएको देखिन्छ । विषयवस्तु, संरचना, विम्बविधान आदिको दृष्टिले प्रस्तुत सङ्ग्रह स्तरीय रहेको छ ।

यसरी यी प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको अध्ययनको निचोडमा भन्दा अमर त्यागी नेपालको भ्रष्ट, अनैतिक, सामन्ति शासकप्रति तीव्र विरोध प्रकट गर्दै सम्पूर्ण जनताहरूलाई कविता मार्फत् सचेत गराउने साहित्यकार हुन् । देशको द्वन्द्वकालीन अवस्थाले बनाएको नाजुक स्थिति, नेताहरूको बोलीमा विश्वास नभएको यथार्थता, आफन्तहरूले पनि आफ्नो स्वार्थको लागि गर्न सक्ने षड्यन्त्र, हुनेखाने र हुँदाखाने बीचको असमानता, सामाजिक विकृति आदि कुराहरूप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै विभिन्न साहित्यिक रचनाबाट सबैलाई सचेत हुने प्रेरणा दिएका छन् । त्यागीले रचना गरेका साहित्यिक कृतिहरूमा परिष्कारको अभावमा केही भाषिक कसरमसर रहे तापनि नेपाली साहित्यिक भण्डारमा पुनः एक ईद्दा थप्न सफल भएका छन् । उनले जीवनमा आफ्नो र समयको माग अनुसारको साहित्यिक रचना गरेको पाइन्छ ।

५.३ सम्भावित शोधशीर्षकहरू

- (क) अक्षरहरूको देश कवितासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन ।
- (ख) बाँसुरीमा आँसुको गीत गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन ।
- (ग) अभियुक्त ईश्वर ताङ्कासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अधिकारी, रमेशमोहन, २०६१, रचना मासिक, पूर्णाङ्क ९० ।
अर्याल, सुजितकुमार, २०५८, प्रतीक दैनिक, कार्तिक २५ ।
आप्टे, शिवराम वामन, ई.सं.१९६६, संस्कृत हिन्दी कोश, वाराणसी : मोतिलाल
वनारसीदास ।
कँडेल, लक्ष्मी, २०६१, साप्ताहिक आवाज, फागुन ४ ।
काफ्ले, माधव, २०६३, रचना, वर्ष ४६, पूर्णाङ्क ९०, कार्तिक-मङ्सिर ।
क्षेत्री, जुनु, २०५९, अन्नपूर्णपोष्ट, जेष्ठ १२, आइतबार ।
गिरी, शीतल, २०६२, जनमत मासिक, पूर्णाङ्क १०८ ।
गैरे ईश्वरीप्रसाद र कृष्णप्रसाद आचार्य, २०६०, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य,
काठमाडौँ : न्यू हिरा बुक्स एण्ड इन्टर प्राइजेज ।
गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, २०५९, मधुपर्क, वर्ष ३५, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ३९८, साउन ।
घिमिरे, कर्तिकेय, २०५९, रचना, पूर्णाङ्क ७२, कार्तिक-मङ्सिर ।
घिमिरे, नरेन्द्र, २०५८, साप्ताहिक खबर कागज, असार ७ ।
ज्ञवाली, मोतीराज, “साहित्यकार विजय सागरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको
अध्ययन”, अप्र.स्नातकोत्तर शोधपत्र, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही ।
त्यागी, अमर, २०५७, बाँसुरीमा आँसुको गीत, कलैया बारा : देवकोटा स्मृतिसभा ।
_____, _____, २०५८, अक्षरहरूको देश, वीरगन्ज : जुनु क्षेत्री ।
_____, _____, २०६०, अनुभूतिको जुलुस, काठमाडौँ : हेमकुमार श्रेष्ठ ।
_____, _____, २०६२, अभियुक्त ईश्वर, काठमाडौँ : कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान ।
त्रिपाठी, बासुदेव र अन्य, (सम्पा.) २०६०, नेपाली कविता भाग ४, काठमाडौँ : साभा
प्रकाशन ।
थापा, हिमांशु, २०५०, साहित्य परिचय, (चौ.संस्क.), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
दाहाल, यज्ञनिधि, २०६०, नेपाल समाचारपत्र, चैत्र ५ ।
देवकोटा लक्ष्मीप्रसाद, २०६०, नेपाली शाकुन्तल, (छै.संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन
बक्तव्य ।
घमला, चेतमान, २०६४, नेपाली ताड्का सिद्धान्त र सिर्जना, काठमाडौँ :
कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान ।
न्यौपाने, घनश्याम, २०६०, अङ्कुश, मङ्सिर ६, शनिबार ।
_____, _____, २०५५, साहित्यसन्दर्भ, वीरगन्ज : नारायणी बुक्स एण्ड स्टेसनर्स ।
पराजुली, शोभाकर, २०५९, अङ्कुश, साउन १३ ।
पाण्डे, पृथ्वीराज, २०५९, प्रतीक दैनिक, माघ ४ शनिबार ।

पाण्डे, रामप्रसाद, २०६३, “नारायणी अञ्चलका प्रमुख गजलकार र प्रतिनिधि गजलकृतिको अध्ययन”, अप्र.स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।

पोखरेल, बालकृष्ण, २०६०, नेपाली बृहत शब्दकोष, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।

पोखरेल, खिमानन्द, २०५९, दिव्यदर्शन साप्ताहिक, जेष्ठ ११, शनिबार ।

पौडेल, गोपाल, २०६०, गोरखापत्र, कार्तिक २२, शनिबार ।

भट्टराई, रामजी, २०६२, “बाबुराम भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व”, अप्र.स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.भैरहवा बहामुखी क्याम्पस, रूपन्देही ।

भौकाजी, विमल, २०६३, मधुपर्क, वर्ष ३९, अङ्क १०, पूर्णाङ्क ४५३, फागुन ।

मनि, अनमोल, २०५८, खबरपत्रिका, जेष्ठ ९ ।

रिजाल, नवराज, २०५९, प्रकाश साप्ताहिक, जेष्ठ १२ ।

रोदन, श्रीओम, २०५९, मधुपर्क, वर्ष ३५, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ४०० ।

लामिछाने, दुर्गा, २०६६, “चन्द्रप्रसाद अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र उनको ‘चाहना’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन”, अप्र., स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही ।

लोहनी, सचिता, २०६१, “बारा जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र तिनका प्रमुख कविता कृतिको अध्ययन”, अ.प्र.स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।

शाह रामप्रसाद, २०५९, जनमत पत्रिका, पूर्णाङ्क ८८ ।

शाह, सञ्जय, २०५९, अङ्कुश दैनिक, कार्तिक ४ ।

साइँलो, गोर्खे, २०६३, चितवन पोष्ट, असोज २८, ।

हर्न वे.ए.एस., ई.२०००, अक्सफोर्ड एडभान्स लनर्स डिक्सनेरी, (छै.संस्क.), अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।